

BATI ANADOLU'NUN DÜNYA-EKONOMİYLE BÜTÜNLEŞME SANCILARI VE GAYRİMÜSLİM TEBANIN ROLÜ (1876-1908)

ABDULKADİR İLGEN*

İlgili dönem hem Avrupa hem de Osmanlı'daki ekonomik gelişmeler açısından oldukça önemli sayılabilecek bir devredir. 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesiyle Osmanlı Devleti '*Dünya-Ekonomi*' için bir çevre ülke namzedi haline gelmiş bulunuyordu. Yarı sömürgeleşme olarak nitelendirilebilecek bu süreçle, modernleşme sürecinin başlangıcı kabul edilen Tanzimat arasında bir ilgisizlik kurmak¹ her zaman mümkün olsa bile², meselenin bizi ilgilendiren yönü daha ziyade ekonomik ilişkiler olduğu için şimdilik bunun üzerinde durulmayacaktır³.

Fakat burada işaret edilmesi gereken önemli bir nokta; anlaşma öncesine takaddüm eden bazı askerî ve siyasî gelişmelerle, bu anlaşma arasında kurulabilecek doğrusal ilişkilerdir (Kıray, 1993: 76 vd.). Osmanlı devlet ricali, muhtemelen bu imtiyazların ilgili ülkelere ve bilhassa İngiltere'ye sağladığı avantajlarla, Osmanlı toprak bütünlüğü arasında doğrudan doğruya bir çıkar ilişkisi kurmuş olduğu için (Kasaba, 1993: 34); ülke güvenliği açısından bu tarz bir politik yaklaşımı, yegâne çıkar yol olarak görmüş olmalıdır⁴.

* DPU Bilecik İİBF, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr.

¹ Aynı korelasyon, 1856 yılındaki *Islahat Fermanı* ile, ona takaddüm eden 1854 tarihli ilk Osmanlı borçlanması arasında da kurulmaktadır. (Yerasimos 1987: 50).

² Zaten Batılılar da sömürgeleştirme faaliyetlerini medenileştirme olarak göstermişlerdir. Batının dünya hâkimiyetini ele geçirme yani sanayi kapitalizmi vetresi içinde bu sömürgecilik faaliyetlerinin büyük bir yeri vardır. Bkz. Tabakoğlu (1994: 30).

³ Tanzimat'la birlikte merkezî bürokrasi âyâna karşı yabancı tüccarlar ve onların yerli temsilcileriyle ittifaka girişmiştir. Ordu ve idarî kademedede yapılan reformlarla merkezileşme artırılırken, buna paralel olarak dünya ekonomik sistemiyle de bütünleşmenin icaplarına riayet ediliyordu. Neticede ortaya çıkan bu yeni sınıfla (bürokrasi), toplumun diğer kademeleri arasındaki çıkar çatışması, modernleşme süreciyle birlikte giderek artmıştır. Bkz. İnan (1983: 33-35).

⁴ Söz konusu anlaşmada Osmanlı devlet ricalinin, anlaşmayı hazırlayan müzakere ve yarışmalardaki tutumundan; az olan pazarlık gücünü, ithalatı değil de ihracatı sınırlandırmak

1830'lu yılların başlarında İngilizler, hem bir hammadde kaynağı hem de İngiliz mamul malları için taşıdığı potansiyelden dolayı, Osmanlı İmparatorluğunun önemini fark etmiş, belki de abartmış bulunuyorlardı (Kıray: 70 vd.). Hem sanayisinin artan hammadde ihtiyacını karşılamak, hem de üretilen mamul mallarına yeni pazarlar bulmak arzusu, bakir Osmanlı topraklarını İngiltere için olduğu kadar, diğer Avrupa ülkeleri için de, cazip hale getirmişti

Yüzyılın başında, eski önemini kaybetmesine rağmen, henüz kendi kendine yeterli olan Osmanlı geleneksel sanayii, işte ancak bu süreç başladıktan sonradır ki; bir gerileme sürece girmiş bulunuyordu. Sözelimi (Sarc, 1940: 426), 1812'de İşkodra ve Arnavutluk'taki sayıları 600 olan dokuma tezgâhlarının, 1821'de 40 rakamlarına kadar gerilemesi, sürecin kapsamı hakkında yeteri kadar fikir verebilir. Aynı durumu, 1812'deki tezgâh sayısı 2.000 olan Tırnova'nın, 1830'da 200'e düşen tezgâh sayısında da görebiliriz⁵. Bahsi geçen yerlerdeki pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil üretimindeki âni ve sert düşüşler, Lübnan örneğinde görüldüğü gibi tersine bir seyir de izlemiş olabiliyordu⁶. Diğer yandan 1829-1914 yılları arasındaki Osmanlı dış ticaret hacmindeki gelişmeler de, ülkenin merkez ülkelere eklemlendiği yönündeki tezlere kuvvet kazandırıyor. Mesela 1829'da Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Fransa arasındaki toplam ticaret hacmi 2.600.000 Sterlin iken, bu rakam 1845'te 12.200.000 Sterline ulaşmıştır. 1876'da 54.000.000 sterlin (270.000.000\$) olan bu rakam, 1911'de 69.400.000 sterline yükselmiştir (Issawi, 1966: 30). İlgili döneme ait Osmanlı ihracat malları bileşimi ise, muhtemelen birincil mallardan oluşuyordu⁷.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan ticaret sözleşmesinin İngiltere'ye sağladığı avantajlara, sanayileşmiş diğer Avrupa ülkelerinin de iştirak etmesiyle birlikte, Osmanlı Ekonomisi üzerinde merkez ülke ekono-

ve vergilendirmek için kullandığı zikrediliyor. Mehmet Genç, bu tür bir davranış tarzının, o günün Osmanlı iktisat zihniyetiyle ilişkili olduğunu ileri sürüyor. Bkz. Genç (2000: 55).

⁵ Aynı durumu, 1828'de Türkiye'ye olan ihracat toplamı 10.834 İngiliz sterlini bulan İngiltere'nin, 1831'de 105.615 sterline çıkardığı ihracat rakamlarından da izlemek mümkündür. Bkz. Issawi (1966: 49); Ubcini (1851: II/ 355-356).

⁶ Owen'ın konuyla ilgili kapsamlı çalışması için, bkz. Owen (1983: 55-74)

⁷ Osmanlı ihracat ve ithalat kalemlerinin bileşeni ve bunların gelişme seyriyle, bu gelişmeler üzerinde etkili olan faktörlerin detaylı bir analizi için bkz. Pamuk (1984: 37-52, 79-103).

milerinin önemli ölçüde etkili olmaya başladığı görülüyor⁸. İlgili dönem ve öncesinde⁹, Osmanlı ekonomisiyle Batılı ülke ekonomileri arasında temas sağlayan en önemli kesişme noktalarından biri ve belki de en önemlisi olan İzmir limanı ve hinterlandı, bu yönüyle bir hayli önem taşıyordu (Duran, 1331: 257 vd.). Burası, ülke içinde yabancı nüfusun en yoğun biçimde toplandığı bölgelerin başında gelmekle kalmıyor¹⁰, aynı zamanda iktisadi yönden en gelişmiş bölgelerden birisini de oluşturuyordu.

İmparatorluğun bu en uzun yüzyılında meydana gelen gelişmeler, ülkenin her yanında ve doğrusal biçimde tekdüze bir gelişme seyri izlemediği içindir ki, ülkenin batıyla temasını sağlayan en önemli yerlerinden biri olan bölge ekonomisi ve bu ekonomi üzerinde etkisi inkar edilemeyen hâkim ekonomilerle onların ülke içindeki uzantılarının yol açtığı etkiler, bu çalışmanın kapsamını oluşturuyor.

Küreselleşme söyleminin giderek yaygınlaştığı bir dönemde, aktüel olanla tarihsel olan arasında kurulacak ilişkilerin önemi, işte, bu vb. sebeplerden dolayı yeniden önem kazanıyor. İlgili dönemde, hem iktisadî hem de kültürel açıdan, dış etkilere en açık bölgelerden biri olan Aydın vilayetiyle, onun merkezî şehri olan İzmir, Osmanlı ekonomisiyle '*dünya-ekonomi*' arasındaki ilişkilerin anlaşılmasında, anahtar rolü oynayabilecek merkezlerden biri olarak değerlendirilebilir. Çalışma konusu olan dönem ve bölge seçiminin altında yatan sebeplerden ilki, belki de en önemlisi, bu kabil mülahazalardan kaynaklanmaktadır.

Bir diğer önemli mesele ise, bölgede bulunan gayrimüslim tebaanın¹¹ bu süreçte oynadığı roldür. Özellikle Rum nüfusun bölgenin dünya piyasalarıyla bütünleşmesinde önemli bir rol üstlendiğini görüyoruz (Augustinos, 1997:27). Rumlar, hem dış bağlantıları hem de bölge içindeki nüfuzlarıyla, büyük ölçekli uluslar arası ticaretten orta ölçekli bölgesel ticarete; şehir pazarlarının küçük dükkânlarındaki perakende ticaretten, toptan ticarete

⁸ 1838 Ticaret Sözleşmesi ve bunun Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Yücekök (1986:ss. 381-411).

⁹ Issawi İzmir'le ilgili olarak şunları zikrediyor; "*Bu liman kenti Küçük Asya'nın en önemli pazarıdır. Burası Anadolu, Karaman, Tokat, Erzurum ve hatta İran mallarının ambarıdır. Önceleri İran'dan buraya kervanlarla yılda iki kez mal getirilirdi.*" Bkz. Issawi (1966: 32).

¹⁰ Vilayet genelinde yaşayan unsurların nüfus dağılımına dair ayrıntılı bilgi için, bkz. *Aydın VS* (1307-1308: 400-402).

¹¹ Bu çalışmada gayrimüslim tebaa derken kastedilen gruplar Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatidirler.

varıncaya kadar ticaretin her alanında hâkimiyet kurmuşlardı. Tekstilden incir, kuru üzüm ve zeytinyağı ve liköre varıncaya değin, hemen her alanda nüfuzlarını artıran Rum tüccarlar, bu alanların tamamında Ermeni ve İngilizlerle rekabet halindeydiler. XIX. yüzyılın sonlarıyla, XX. yüzyılın başlarında Rum tüccarların Osmanlı Devleti'nin Batıyla yaptığı ticaretin neredeyse % 40 ila 50'sini elinde tuttuğu bilgisi bu etkinin boyutlarını göstermesi bakımından hayli önemlidir (Syrett, 1999: 18-19). Bunu Ermeniler izlemiştir. Ermenilerin evlerinde Türkçe konuşma oranı Rumlardan daha yüksekti. Bu durum onların Türklerle daha rahat iş ilişkisi kurmalarına imkân sağlıyordu. Ayrıca Ermeniler yüzyılın son çeyreğine doğru imparatorluk içindeki yükselişlerine paralel olarak, dış dünya ile de bağlantılar kurmaya başlamışlardı. Bu bağlantı sadece Avrupa ve Rusya ile sınırlı değil, aynı zamanda İran ve Hindistan'ı da içine alan bir alana yayılıyordu (Issawi, 1999: 4).

Yahudilere gelince; bu cemaat, daha XX. yüzyıl başlarında bile geçimlerini, hala küçük ticaret ve zanaatlarla (kunduracılık, eskicilik, çerçi, ufak tamir işleri gibi) sağlıyordu. Bu durum İzmir'de olduğu gibi Selanik'de de aynıydı (Ortaylı, 2000: 304). İzmir Yahudileri hakkında yapılan müstakil bir çalışmada, İzmir'de yaşayan 20.000 nüfuslu Yahudi cemaatinden ancak 100 ailenin zengin sayılabileceği; işçi ve hamalların da dâhil edildiği orta sınıfın 1.500 ila 2.000 aile olduğundan bahsediliyor. Geriye kalan 1.000 kadar aile ise halkın yardımı ile yaşamakta ve İzmir'in en tatsız mahallelerinden birinde yaşamaktaydılar. Manisa'da yaşayan 400 ila 500 Yahudi ailesinden 250'si günübürlük yaşayan işportacılarla gezici çerçilerden mürekkep iken, Aydın'da yaşayanların durumu da bunlardan pek farklı değildi (Nahum, 2000: 35-36).

İzmir

Kendi kendine yeterli kapalı bir ekonomiye sahip olduğu dönemlerde, tarım ürünleriyle sınaî ürünlerin mübadele merkezleri, bölge içinde Manisa gibi yerleşim birimlerinin oluşmasına imkân verirken¹²; XIX. yüzyılla birlikte, ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanallarının değişmesine paralel olarak, üretim ve üretim ağı ilişkileriyle birlikte, kontrol merkezleri de değişmişti. Bu ve benzeri sebeplere ilave olarak, yeni doğan merkezlerin

¹² Sözelimi ipekli dokumada Manisa, halıcılıkta Uşak ve yazma denilen pamuklu dokumada da İzmir sınaî üretim merkezleri olarak uzmanlaşmış bulunuyorlardı. Bkz. Kuray (1972: 5).

zorlamasıyla birlikte, imparatorluğa ait eyalet sınırları ve yönetim hiyerarşisi, gelişen şartlara ayak uydurabilmek amacıyla, sürekli olarak yeniden yapılanma ihtiyacı hissetmiştir. Klasik Osmanlı çağında Aydın vilayetinin top-
layıcı ve dağıtıcı fonksiyonlarına sahip kontrol merkezi Aydın şehri iken, yol-
ların ve üretim kontrol merkezinin İzmir'e kaymasıyla, bu şehir eyalet mer-
kezi haline getirilmiştir (Ortaylı, 1985: 29).

Bölgenin uluslar arası sermayenin ilgi alanına girmesiyle birlikte, şehre gelen ecnebi sayısında önemli bir artış olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, iktisadi hayattaki canlanmaya bağlı olarak, şehrin sosyal ve kültürel hayatı yanında, mimarî görünümü de değişmeye başlar. Bu cümleden olarak Değirmen dağının şehre nazır cepheleri, yazlık sayfiye yerleri, bağlar ve köşklarle tamamen kapatılmıştır. Sözü edilen dağın eteğinde, Kışla-i Hümayun caddesinin de bulunduğu sahil şeridinden, Mamüratü'l-Hamid Mahallesi'ne kadar olan bölge için de aynı şey söylenebilir. Napoli taşları tarzında yerli taşlarla döşenerek oluşturulan cadde üzerindeki Göztepe tramvay hattı, zikri geçen yalı ve köşklar arasında uzayıp gidiyordu. Adı geçen semtte yaşayan ahali, karadan tramvaylar, denizden de müteaddit iskeleleri bulunan "Şirket-i Hamidiye" vapurlarıyla İzmir'e rahatça ulaşım sağlayabiliyorlardı. Pek tabii, "trenlerin, elektrik şebekelerinin ve yolcu vapurlarının işletmesi bütünüyle yabancı sermayenin elindeydi" (Keyder, 1993: 67).

Hükümet konağından Aydın Demiryolu İstasyonu'na kadar, genişliği yaklaşık yirmi beş metreyi bulan ve Napoli taşlarıyla döşeli kordon boyunda, rıhtıma kadar bir tramvay hattı daha bulunuyordu. Bu bölge aynı zamanda, şehrin kalbinin attığı yer mesabesindeydi. Mağazalar ve ticarethaneler¹³ yanında otel ve lokantalarla dolu olan bölge; Aydın İstasyonu'na kadar vapur acenteleri, birahaneler, çalgı mahalleri, tiyatrolar¹⁴ ve son derece lüks yerleşim birimleriyle şehrin şark havasını bozmuş gibidir. Gece olunca sayıları iki bine yaklaşan hava gazı fenerleriyle aydınlatılan cadde ve umuma açık yerler, şehrin zaten iyiden iyiye değişen havasına ayrı bir çeşni katıyordu¹⁵.

¹³ Mesela 1312 yılına ait salname verilerine göre, İzmir merkez kazada 39 gayrimüslim banker, 51 adet de çoğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu tüccar bulunuyordu. Bkz. *Aydın VS* (1312: 190-193).

¹⁴ Şehir merkezinde 20 otel, 40 gazine, 30 lokanta ile 2 de tiyatro bulunuyordu. Bunlara ilave olarak 150 han ile 482 kahve bulunduğu da zikrediliyor. *Aydın VS* (1302: 199).

¹⁵ Bkz. Vilayet salnameleri.

Gayrimüslim tebaaya ait nüfusun ekseriyeti oluşturduğu bu Batı Anadolu şehri, caddelerinde son derece pahalı ve özenle seçilmiş kıyafetleriyle arz-ı endam eden gayrimüslim kadınlarının, Fransız modasına ait en son modellerini sergilemekle kalmıyor, aynı zamanda desenli ipek çorapları ve önü açık ayakkabılarıyla biraz da züppece dolaşan genç erkeklerine de meskenlik yapıyordu. Kentin bahçe ve lokalleri konserler, renkli ateş oyunları ve buna benzer eğlencelerle bölgenin diğer yerleşim birimlerinden ayrılıyordu (Gürsoy,1993: 151). İzmir’de yayımlanan *Âhenk* gazetesinde verilen ilanlara bakılarak İzmir’de yaşayan halkın tüketim kalıpları hakkında da fikir sahibi olabiliriz. Bu ilanlarda masa örtüsünden ceket ve dış macununa varıncaya kadar birçok tüketim maddesinin, Avrupa’dan ithal edilen lüks tüketim mallarından oluştuğu görülüyor (*Âhenk*, 21 Zilkâde Perşembe, 1327: 4).

Karşıyaka ile Mersinli ve Hamidiye Mahallesi iskelelerine, diğer mahallerde olduğu gibi sabahtan akşama kadar Şirket-i Hamidiye vapurları seyr-ü sefer etmektedir. Kasaba Demiryolu güzergâhı mezkûr mahalden geçtiği için, posta katarları yolcu indirip bindirmek amacıyla durdukları gibi, sabah akşam işletilen çeşitli özel trenler de ulaşım ve nakliye işlerini kolaylaştırıyordu.

Şehir ekonomik ve sosyal yönden birbirinden çok farklı dört alana bölünmüş bulunuyordu. Avrupalılar şehrin batısında, deniz ile Ermeni Mahallesi arasında kalan son derece lüks ve bayındır olan Frenk Mahallesinde, Rumlar şehrin kuzeyinde, Yahudiler ise Frenk Mahallesinin güney sınırları ile Ermeni Mahallesi arasına yerleşmişken (Kurmuş, 1974: 30), Türkler dağın alt kısmını işgal eden yerlerde oturuyorlardı (Texier, 2002: II/146).

Kent merkezinde Müslüman kadın ve erkeklere ait iki ayrı hastaneyle, Rum, Ermeni, Yahudi ve Katoliklerle Fransız, İngiliz ve Flemenklere ait hastaneler bulunuyordu¹⁶. İzmir’deki en büyük kütüphane de Rumlara aitti. Burada 15.000 cilt kitap olduğundan bahsediliyor. Bunlardan başka Alman ve Fransız rahiplerinin idare ettiği okul ve yetimhaneler bulunuyordu. Muhtemelen buralarda eğitimin yanı sıra misyonerlik faaliyetleri de yapılıyor olmalıydı (Ayдын VS, 1299: 114-115).

¹⁶ 1312 yılına ait vilayet salnamesinde İzmir’de 8 tane hastane bulunduğu zikrediliyor. Bunlardan iki tanesi Müslümanlara, diğer altısı da gayrimüslimlere aitti. Bkz. *Ayдын VS*, (1312: 199).

Bölgedeki Demografik Gelişmeler

İncelenen dönem, Osmanlı Devleti'nin hem siyasi hem de iktisadi coğrafyasında, oldukça önemli dalgalanmaların olduğu bir devre rastlar. Balkanlar ve Kırım yarımadasında meydana gelen toprak kayıpları, Anadolu'ya önemli oranda Türk nüfusun akmasına sebep olmuştur. 1780'li yıllardan, 1912'ye kadar geçen zaman diliminde¹⁷, Anadolu'ya göç eden nüfusun bir milyondan fazla olduğu tahmin edilmektedir (Pamuk, 1988: 175).

Diğer yandan sürgit devam eden savaşlara gönderilen¹⁸ Türk nüfusun bıraktığı boşluk¹⁹, bilhassa tarım sektöründe, ciddi boyutlarda işgücü eksikliğine neden olurken (Kasaba, 1993: 58), aynı dönemde bu boşluğun Osmanlı tabiiyetine girmiş gayrimüslim unsurlarla doldurulduğu görülüyor (Kurmuş, 1974:102-103). Bununla birlikte asıl üzerinde durulması gereken mesele, emek-yoğun işlerde çalışan gayrimüslim tebaanın değil, daha ziyade ticaret, sanayi ve hizmet sektöründe yoğunlaşanlarının bölge ekonomisi üzerindeki etkileridir.

Rumlar dışındaki gayrimüslim tebaanın asıl yoğunlaştığı yer İzmir'di²⁰. Rumlar, başta İzmir merkez kazayla özellikle Çeşme, Kuşadası, Urla ve Foça gibi yerlerde azınlık değil çoğunluk durumundaydılar. Rumlar İzmir merkezde, Müslümanlardan sonra en kalabalık gayrimüslim nüfusu oluşturuyorlardı. Yahudi ve Ermeniler²¹ kasaba merkezlerinde, özellikle İzmir merkez

¹⁷ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Öztürk (1998; ss. 54-62).

¹⁸ İncelenen dönemin fikri ve siyasi yapısı üzerinde son derece etkin olduğu bilinen *Türk Yurdu* dergisi yazarlarından *Parvus*, köylülerin sefaletini uzun uzun anlattıktan sonra; bunların 'muttasıl askerlik ve vergilerle' iyiden iyiye bunalmış olduğuna işaret ediyor. Bkz. *Parvus* (1328: I/704 vd.); Bölgeden XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren peş peşe çıkan savaşlara gönderilen asker alımlarına dair rakamlar için bkz. Kurmuş (1974: 95-96).

¹⁹ İbid.

²⁰ 1830'larda 80 bin Türk ve 20 bin Rum'un yaşadığı İzmir'de, otuz yıl sonra bu oran, tam tersine çevrilmiş ve Rumların sayısı 75 bine çıkarken Türklerin sayısı 41 bine düşmüştür. Bkz. *Augustinos* (1997: 28).

²¹ Bölgede bulunan Ermenilerden bir kısmı, o dönemde Ermeniler arasında yaygın bulunan tehdit ve adam kaçırma olaylarına karışan gruplarla organize halde, bazı terör ve tedhiş hareketlerine karıştıkları da görülüyordu. Hatta o dönemde Ermeni Komitesinden aldığı para talebini içeren bir tehdit mektubunu hükümete haber veren İzmir'in Ermeni zenginlerinden Balyoğlu Matyos, Tiflisli bir Ermeni fedai tarafından öldürülmüştü. Bir kısmı Amerikan tabiiyetinde bulunan bu kişiler, zorda kaldıklarında konsolosluga sığınıyor ve paçayı kurtarıyorlardı. Bu grupların ülkenin başına açtığı gâileler, devleti uzun süre meşgul etmişti. İçlerinde kebapçı, fotoğrafçı, gazinocu ve öğretmen gibi meslek gruplarına mensup yüzlerce komite üyesi tevkif edilerek mahkemeye sevk edilmiş ve bunlardan pek çoğu idama mahkûm edilmişse de, daha sonra cezaları müebbet küreğe çevrilmişti. Bkz. *Dursun* (1994: 38-39).

kazada yoğunlaşmış bulunuyorlardı. Rum nüfus ise, başta sahil şeridi olmak üzere iç bölgelerdeki köylere kadar yayılmıştı. Ermeni nüfusun sadece sancak merkezi ve kazalarda oturduğu söylenebilir. Köylerde yaşayan Ermeni yok gibiydi. Yahudi nüfus için de aynı şey bazı istisnalar dışında geçerlidir. Ermenilerin İzmir merkezden sonra en yoğun bulunduğu kasabalar sırasıyla Ödemiş, Menemen, Bayındır, Bergama, Kuşadası, Manisa, Turgutlu, Salihli, Kırkağaç, Akhisar, Aydın, Nazilli, Söke ve Denizli'dir. Museviler ise İzmir'den sonra sırasıyla Tire, Urla, Bergama, Menemen, Çeşme, Manisa, Turgutlu, Akhisar, Kırkağaç, Salihli, Aydın, Nazilli, Köyceğiz Bodrum ve Denizli kasabalarında yaşıyorlardı.

Sözü edilen gruplardan her biri yaşadıkları bölgede kendi mahalle ve köylerini kuruyor²², Müslümanlar ve diğer guruplarla karışmıyorlardı. Mabet ve okulları müstakildi. 1890'ların başına doğru bölge genelindeki gayrimüslim tebaaya ait okullar 225'e ulaşmıştı. İlgili yıllarda Denizli merkez kazada ikisi Rumlara biri de Ermenilere ait üç azınlık okulu vardı. Denizli'ye kadar uzanan özellikle Rumlara ait okullar zinciri, Aydın merkez kazada on bir, Söke ve nahiyelerinde ise sekize ulaşmıştı. Manisa merkez ilçede dört, Akhisar ve Turgutlu'da üçer, Muğla, Milas ve Fethiye'de ikişer ve Bodrum'da da bir okulu bulunan Rum cemaatinin bölgedeki etkinliği oldukça fazlaydı. Ermeni cemaatinin de Aydın, Söke, Nazilli ve Bozdoğan kazalarında kendilerine ait okulları bulunuyordu. Yahudi cemaati ise daha ziyade İzmir merkezde yoğunlaştıklarından, toplam yirmi bir cemaat okulunun on yedisi İzmir merkezde, üçü Manisa'da biri de Aydın'da bulunuyordu. Toplam sayıları on üçü bulan ecnebi okulları ise, genellikle İzmir merkez ve Bornova'da yoğunlaşmıştı²³. Bazı yerlerde gayrimüslim tebaaya ait hastaneler bile müstakildi. Muhtemelen gazino ve kahvehaneleri de, tamamen olmasa bile kısmen ayrıydı. Birlikte oldukları yer pazaryeri, Ticaret ve Ziraat Odası ile belediye ve nahiye meclisleriydi. Belediye ve nahiye meclislerinde gayrimüslim tebaanın hiç de hafife alınmayacak bir ağırlığa sahip olduklarını görüyoruz²⁴. Hatta bazı yerlerde çoğunluk gayrimüslim tebaadan oluşuyordu. Urla bunlardan bir tanesidir²⁵.

²² Mesela Bergama kazasından bahsedilirken;49 mahalle ve 167 köyüyle 12.826 hanesi Müslüman, 17 mahalle ve 6 köyüyle 2.294 hanesi Rum, 2 mahalle ve 190 hanesi Ermeni ve 1 mahallede 90 hanesi de Yahudi'dir şeklinde bilgi veriliyor. Bkz. *Aydın VS* (1312: 243-244).

²³ 1307 yılına ait vilayet salnamesinde okul, medrese vs. ile ilgili istatistikî bilgiler verilmektedir. Bkz. *Aydın VS* (1307: 430-456).

²⁴ Sözü edilen meclislerin yapısıyla işleyiş şekli ve diğer ilişkiler hakkında daha detaylı bilgi için, bkz. Augustinos (1997: 94 vd.)

²⁵ Mesela burada taşra idaresi Reis Hocaşâde İbrahim Efendi, azalar Hacı Abdo, Osman Efendi, Hüsnü Dede, Mihalo Efendi, Nikolâki Efendi, Marki Efendi, Ârgir ve Yorgâki Efendi,

Gayrimüslim tebaanın kaza merkezleri genelinde çoğunluğu oluşturduğu söylenemese bile, hiç de azımsanamayacak bir ekseriyet teşkil ettikleri rahatlıkla ileri sürülebilir. Kırsal da ise Müslüman nüfus çoğunlukta idi. Bunun bazı istisnaları olsa bile, iç bölgeler genellikle Müslümanların ekseriyeti teşkil ettiği yerlerdi. Nüfusun şehir ve kırsaldaki dağılımını bölgelere göre ayrıntılı biçimde veren bilgiler, bu durumu açıkça ortaya koyuyor. Bunun yegâne istisnası Rum azınlıklardı. Bunun da ekonomik ve politik sebeplere dayandığı zaten biliniyor²⁶.

(Tablo 1)

1881 YILINDA VİLAYET GENELİNDE NÜFUSUN SANCAKLARA GÖRE ETNİK DAĞILIMI												
	İzmir		Saruhan		Aydın		Denizli		Menteşe		Toplam	
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Türk	189.522	23,5	252.800	31,35	144.712	17,94	105.200	13,04	114.104	14,15	806.338	100
Rum	105.005	65	32.546	20,18	14.346	8,89	1.770	1,09	7.552	4,68	161.219	100
Ermeni	6.102	50,64	3.562	29,56	1.930	16	441	3,68	0	0	12.048	100
Yahudi	10.296	78,54	2.090	15,94	332	2,53	0	0	390	2,97	13.108	100
Toplam	231.126	23	291.002	29	161.330	16,08	107.414	10,71	122.046	12,16	1.002.920	100
NÜFUSUN ŞEHİR VE KIRSALDAKİ ETNİK DAĞILIMI (1904)												
	İzmir		Saruhan		Aydın		Denizli		Menteşe		Toplam	
	Şehirler	Köyler	Şehirler	Köyler	Şehirler	Köyler	Şehirler	Köyler	Şehirler	Köyler		
Türk	156.274	201.035	93.137	214.557	69.917	137.770	44.287	228.841	30.945	113.784	1.290.547	
Rum	126.617	51.310	22.001	17.154	11.009	11.277	2.384	0	6.132	5.544	253.428	
Ermeni	9.148	230	4.309	3	681	8	639	0	6	0	15.018	
Yahudi	23.984	251	2.998	31	2.288	0	28	0	562	54	30.196	
Ecnebi	53.428	0	111	0	136	0	10	0	65	0	53.750	
Diğer	6.870	827	643	0	1.025	342	292	510	636	0	11.145	
Toplam	375.809	209.235	124.708	259.331	83.318	150.421	47.640	229.354	38.448	125.675	1.643.939	
	585.044		384.039		233.739		276.994		164.123			

(Kaynak: Vilayet Salnameleri)

Kostantino Efendi, Kıstı Efendi ile tahsildar Dimitri Efendi ve Fahrî Sandık Emini Konstantino efendilerden oluşuyordu. *Aydın VS* (1313: 208).

²⁶ Kıyı merkezleri başta olmak üzere, Menderes ve Hermus vadilerinin bereketli topraklarının aşama aşama Rumların eline geçmesi ve buna dair detaylı bilgiler için bkz. Augustinos (1997: 44 vd.)

Yukarıdaki rakamlar, özellikle Ermeni ve Yahudi cemaatinde şehirleşme oranının oldukça yüksek olduğunu gösteriyor. Müslüman ve Rum tebaada ise bu oran göreceli olarak daha düşüktür. Bununla birlikte Rumlar dâhil gayrimüslim cemaatin asıl yoğunlaştığı yer İzmir ve kazalarıydı. Bunu sırasıyla Manisa, Aydın ve Muğla izlemektedir. Şehirleşme oranını yüzde olarak vermek gerekirse bu oran Müslümanlarda % 30, ecnebilerde % 100, Yahudilerde % 99, Ermenilerde % 98, Rumlarda ise % 66'dır. Geçen on beş yıllık zaman diliminde ise, Müslüman ve gayrimüslimlerin bölge içindeki dağılımında önemli bir değişiklik yaşanmamıştır. Demografik yapının köy ve şehirlerdeki dağılımına ilişkin bilgiler, Müslüman ve gayrimüslim nüfusun etkin olduğu üretim alanlarına dair fikir sahibi olunmasına da yardımcı olabilir.

İstatistiklerde dikkati çeken önemli bir ayrıntı, vilayet merkezi İzmir'in özel konumudur. Buna göre kazaları ve köyleri de dâhil olmak üzere Sancak genelinde yaşayan gayrimüslimlerden İzmir merkezde oturanların oranı Rumlarda % 40, Ermenilerde % 62, Yahudilerde % 81 iken, ecnebilerde bu oran % 100'dür. Azınlıkların sadece İzmir merkezde yoğunlaştığı bilgisi yanıltıcı olabilir. Aynı yıllarda sancak genelinde yaşayan gayrimüslim tebaanın vilayet geneline oranları Rumlarda % 67, Ermenilerde % 65, Yahudilerde % 77 ve ecnebilerde % 100 olarak gerçekleşmiştir²⁷. Bu oranlar yirminci yüzyılın başında da aşağı yukarı aynıdır (Aydın VS, 1316:550-552). Tabloda dikkati çeken bir diğer husus, 1888 ile 1897 yılları arasında nüfusun yıllık artış oranı, gayrimüslimlerin ortalamasında % 2,05, Müslüman unsurlarda ise % 1,03 civarında gerçekleşmiş olmasıdır. Gayrimüslim nüfustaki artış, nispi olarak Müslüman nüfusun iki katı civarındadır. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Müslüman Türk nüfusun sürekli olarak askere alınmasından kaynaklanıyor olabilir²⁸.

²⁷ Nüfusla ilgili gelişmeler için, bkz. *Aydın VS* (1307: 403-409, 515).

²⁸ Sadece Aydın vilayetinden sırf 1853 Kırım harbi ile 1891-1896 yılları arasında Girit ve sair yerlerde cereyan eden savaşlara gönderilen asker sayısı, 200.000 civarında olmuştur. bkz. Kurmuş (1974: 96).

(Tablo 2)
Aydın Vilayetinde 1881/2-1908 Yılları Arasında Nüfus Yapısındaki
Gelişmeler

Yıllar	Müslüman	Rum	Ermeni	Musevi	Ecnebi	Toplam	Endeks
1881	806.338	161.219	12.048	13.108	?	1.002.920	100
1886	1.096.969	206.960	16.965	21.397	54.211	1.396.497	139
1888	1.184.496	195.431	13.940	22.273	67.247	1.407.387	140
1889	1.092.929	206.960	12.960	21.392	56.924	1.396.497	139
1893	1.175.637	219.373	15.406	25.374	60.712	1.495.482	149
1894	1.184.876	222.004	15.341	25.589	59.705	1.507.515	150
1897	1.221.946	237.576	15.046	26.842	59.206	1.561.928	156
1898	1.234.718	247.328	15.280	29.933	61.369	1.586.628	158
1900	1.235.518	265.165	13.487	29.263	55.724	1.553.981	155
1902	1.290.882	258.686	14.640	30.185	59.018	1.653.411	165
1904	1.314.985	267.997	16.350	30.531	55.640	1.685.503	168
1908	1.313.561	?	?	33.081	80.010	1.725.984	172

(Yukarıdaki tablo 1301-1302, 1305, 1307-1308, 1311, 1312, 1313, 1316, 1317, 1321, 1323 ve 1326 yıllarına ait Aydın Vilayeti Salnâmeleri esas alınarak hazırlanmıştır.)

Yukarıdaki verilere göre on yedi yıllık zaman diliminde nüfustaki ortalama yıllık artış oranı, Yahudi nüfusta % 8,95, Rum nüfusta % 7,15, Ermeni nüfusta % 3,91 ve ecnebilere % 2,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlardan anlaşıldığı kadarıyla, bölgedeki en fazla nüfus artışı Yahudi ve Rum cemaatine aittir²⁹. Artış oranlarındaki fazlalık, yüksek doğum oranlarına bağlanamaz. Muhtemelen bu durum, bazı siyasi ve ekonomik sebeplerle sıkı biçimde bağlantılıdır³⁰. Bu gelişmeler anlaşılabilir bir olgudur. Zira artan dış ticaret hacmiyle birlikte, yerli üreticilerle Avrupalı şirketler arasında esas

²⁹ Özellikle Rum nüfusun, Batı Anadolu'da Türk nüfusundan daha fazla olduğuna dair söylentiler, Avrupa basınında yoğun bir şekilde telkin ediliyordu. Rum nüfusun Batı Anadolu'da sessiz ve sinsi bir şekilde yerleşmesi ve önemli bir unsur haline gelmesi, İstiklal Harbi öncesi Yunan işgaliyle sıkı bir şekilde irtibatlıdır. Bkz. Baykara (1969: 69-70).

³⁰ XX. yüzyılın başlarında *Megali Idea*'ya tek yanlı olarak hizmet etme gayretleri içinde çalışan Atina Üniversitesi *Etudes Franco-Grecques* başkanı Leon Maccas, İzmir ve civarını Yunan toprakları olarak göstermişti. Aynı düşünce ve doğrultuda çalışmalarda bulunan ve İzmir'de görev yapmış bulunan bir İngiliz din adamı da 1914 öncesi döneminde İzmir'de ve Batı Anadolu'da geniş çaplı bir Helen milliyetçiliğinin başladığını ileri sürmüştür. bkz. Ülker (1990: 515-520).

bağı kuran zümreler pek tabii olarak Hıristiyan ve Levanten gruplardan oluşmuştu³¹. Avrupa şirketlerinin liman şehirlerinde açılan acentaları, aracı olarak gayrimüslim Osmanlı uyruklarını çalıştırmışlardı. Bunların bazıları yabancı pasaportu aldıkları gibi yabancı uyruğuna geçmekte de sakınca görmediler. Çoğu taşıdıkları yabancı pasaportların sağladığı koruma ve dokunulmazlıktan yararlanan komprador nüfus, Selanik, İzmir ve İstanbul gibi liman şehirlerinde gelişip zenginleşmişti. Ticari faaliyetin yeni odaklarını oluşturan bu şehirler, kaynağı Avrupa olan meta ve kredi devreleriyle bağlantı sağlıyordu. Liman şehirlerine kurulan bankalar ve ticarethaneler iç bölgelere erişimi sağlayan şebekeleri de harekete geçirmişti. Bu şebekeler tüccarlardan, acentalardan, küçük satıcılardan ve tefecilerden oluşuyordu (Keyder, 1993: 49-50).

Ulaşım Hizmetleri (Demiryolları ve Karayolları)

Bölgede ulaşım hizmetleri deyince birinci derecede zikredilmesi gereken husus demiryollarıdır. Çünkü İzmir ve hinterlandının dünya pazarlarıyla entegre olmasını sağlayan en önemli faktörlerden biri, hiç şüphesiz bu hatlardı. Demiryolu hatlarının ulaşamadığı iç bölgeleri, demiryollarına bağlayan ikinci derece yollar ise karayollarıdır. Bu yolların en gelişmiş örnekleri, kırma taştan ve hayvanla çekilen arabalara göre yapılmış şose yollardır. Nihayet bölgedeki kara ve demiryollarının kavşak noktası olan İzmir Rıhtımı ve limanının önemi unutulmamalıdır³².

Bölgede demiryolu yapımının salt ekonomik gerekçeler değil³³, aynı zamanda idari ve askeri gerekçeler (Kaynak, 1986: 2) yanında, yabancı sermayenin bölgeye yönelik politikalarının da etkisiyle gündeme geldiği söylenebilir³⁴. Zaten 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında Batı Anadolu'daki demiryolu yapımı, bu bölgede rakipsiz İngiliz egemenliği dönemini

³¹ Yerli azınlıklar içinde Batıyla ekonomik bağları kuranlar esas itibarıyla Rum ve Ermeni cemaatleri olmakla birlikte, asıl güçlü bağlar Rum cemaati tarafından kurulmuştu. Rumların bölge içindeki ekonomik faaliyetleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Syrett (1999: 20).

³² İzmir rıhtımı ve limanının bölge ve dünya ekonomisi için önemi hakkında daha detaylı bilgi için, bkz. Kütükoğlu (2000: ss. 201-247; ss. 285-312)

³³ 1897 senesinde Bâb-ı Ali'ye sunulan bir layihada da bu endişeleri gözlemek mümkündür. Bkz. Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Efendi Hazretleri (1897: 2 vd.).

³⁴ İssawı, Osmanlı Devleti'ndeki demiryolu projelerinin gelişme seyrini anlatırken, İngilizlerin Hindistan'la karadan süratli bir ulaşım sağlama isteğinin önemine işaret ederek; Süveyş Kanalı'nın, Mezopotamya hattına deniz yoluyla ulaşımı sağladığını, ancak bu gelişmelerin, Anadolu'daki dev iktisadi kaynakları işletme amacıyla bu bölgede yapılacak demiryolu hattına olan ihtiyacı azaltmadığını belirtmektedir. Bkz. İssawı (1966: 91).

başlatmıştır. Demiryolu yapımını, bölgenin İngiltere ile olan ticaretinde hızlı artışlarla madencilik, sanayi ve belediye hizmetlerindeki İngiliz yatırımları izlemiştir (Pamuk, 1984: 67).

Yapımına 1856 da İngiliz sermayesiyle başlanılan ilk demiryolu kurma teşebbüsü olan İzmir-Aydın³⁵ demiryolu hattı (130 km.)1867'de tamamlanmıştır. Yüzyılın sonuna kadar aynı sermaye grubuna verilen imtiyaz süresi uzatılarak, bu hattın toplam uzunluğu 516 km.'ye çıkarılmıştır³⁶. Demiryollarıyla ilgili verilen diğer bir imtiyaz da, 1863'te bir İngiliz firmasına verilen 93 km.'lik İzmir-Kasaba hattıdır³⁷. Bu hat daha sonra Fransız sermayesine devredilmiş ve yüzyılın sonunda toplam uzunluğu 522 km.'ye ulaşmıştır (Issawi,1966: 91).

Aydın demiryolu hattının geçtiği yerleşim birimleri, tarımsal ürünlerin toptancı merkezi olarak bilinen yerlerdir. İzmir'den başlayan hat, önce Küçük sonra Büyük Menderes vadilerinin içine girecek şekilde ikiye ayrılmış ve bu vadilerin sonlarına kadar uzanmış bulunuyordu. Kasaba hattı da önce Manisa üzerinden Alaşehir'e sonra da Bandırma'ya kadar (Kıray,1972: 36) ulaşıyordu³⁸.

³⁵ 1296 yılına ait vilayet salnamesi, İzmir Aydın arasındaki mesafenin 84 mil olduğunu belirttikten sonra, hattın yıllık gelirinin üst üste 10.500.000 kuruş olduğunu zikrediyor. Bu hatta yıllık 235.000 yolcu taşınırken, aynı hat 3.125.000 kantar mal nakletmiştir. Hattın gideri gelirinin % 52'si civarındadır. Bkz. *Aydın VS* (1296: 138-140).

³⁶ Hat güzergâhı İzmir'den Dinar'a 386,5 km., İzmir'den Buca'ya 5 km., Gaziemir'den Seydiköy'e 2 km., Torbalı'dan Tire'ye 36 km., Çatal'dan Ödemiş'e 34 km., Polatçık'tan Söke'ye 23 km., Gancalı'dan Denizli'ye 9,5 km. ve Südlace'den Çayırli'ya 30 km. olmak üzere toplam 516 km. dir. 1897 senesi zarfında bu hattın gayrisafi hâsılatı 39.361.670 kuruşa ulaşmıştır. Zikredilen yıl zarfında bu hat üzerinde 672.275 yolcu ve 321.269 tonluk eşya nakledildiğini tespit ediyoruz. Bkz. *Aydın VS* (1316: 84-85).

³⁷ İzmir Kasaba hattı İzmir'den Alaşehir'e kadar 108 mildir. Sözelimi Aydın demiryolu hattının 1296 yılı salname verilerine göre yıllık geliri 10.500.000 kuruştur. Hat bir yılda 235.000 yolcu ile, 3.125.000 kantar mal taşımıştır. Hattın toplam maliyeti, gelirinin % 52'si civarındadır. Kasaba demiryolunun yıllık geliri ise,15.000.000 kuruştur. Hattın bir yılda taşıdığı yolcu miktarı 340.000,taşınan mal miktarı ise, 4.500.000 kantar civarındadır. Bu hatta 15 adet lokomotif bulunduğu da zikrediliyor. Bkz. *Aydın VS*, (1296:140). 1897 de aynı hattın yolculardan elde ettiği gelir 3. 976.760 kuruş, eşya naklinden elde edilen gelir ise 11.901.541 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Geçen zaman içinde değişen pek fazla bir şey olmadığı görülüyor. Bkz. *Aydın VS* (1316: 86).

³⁸ Demiryolu hattı Aydın, Manisa, Nazilli, Tire, Söke, Ödemiş ve Alaşehir gibi yerleşim birimlerinin merkez ya da yanı başından geçerken; Akhisar'ın 200, Bayındır ve Salihli'nin 600, Kasaba kazasının ise 700 metre mesafesinden geçiyordu. Diğer merkezler gibi şehrin yanı başı veya ortasından olmamakla birlikte, hattın yakınından geçtiği merkezler de uzaklıkları itibarıyla Menemen'de 1, Karaağaç ve Soma'da birer buçuk Denizli'de 2, Sarayköy'de 3 km. idi. Hattın

Demiryolu hatları bölge içlerine uzandıkça Rumlar da hatlarla birlikte ve hatta hatlarından önce bölge içlerine doğru hızla ilerliyordu (Issawi, 1999:10). Hat üzerinde bulunan yerleşim birimlerinden elde edilen a'şar gelirleriyle, sözü edilen yerleşim birimlerindeki Rum nüfusa ilişkin tablolara baktığımızda, bu durumu daha açık olarak gözeleyebiliriz. Rumlar bu bölgelerde sadece tarımsal üretimle değil, aynı zamanda yerel üreticilerin mallarını doğrudan doğruya satın almak suretiyle, kaynağından getirdikleri malları yüksek fiyatlarla satarak, bölge ekonomisi içindeki etkinliklerini hızla artırıyorlardı (Syrett, 1999: 21).

Bölgedeki mal hareketlerinin büyük ekseriyeti, muhtemelen demiryolu hatlarıyla yapılıyordu. Bu hatlarla yapılan mal sevkiyatının kayıtlı olması, mal hareketlerinin sağlıklı bir biçimde izlenebilmesi açısından bir hayli önemlidir. Bununla birlikte, demiryollarıyla taşınanlar kadar olmasa bile, bölge içinde, özellikle deve kervanlarıyla yapılan mal hareketlerinin hiç de azımsanacak oranda olmayışı, karayolu taşımacılığının önemini korumasına sebep olmuştur. İzmir limanına taşınan mallardan bir kısmı doğrudan deve kervanlarıyla taşınırken, köy ve kasabalar arasında daha ziyade beygir ve merkepler tercih ediliyordu. Deve kervanlarını tercih sebeplerinden en önemlisi, daha yüksek taşıma maliyetlerine rağmen³⁹, geleneksel yapının direnci olarak gösterilebilir (Aydın VS, 1307-1308: 789). Çünkü emtianın tamamını demiryollarıyla taşıma girişimi, bölgede önemli bir istihdam krizine yol açmış ve kervancılarla Aydın demiryolu direktörü arasında şiddetli sürtüşmelere sebep olmuştur. Neticede demiryolu şirketi anlaşma yolunu tercih ederek, meseleyi tatlıya bağlamıştır (Kıray, 1972: 14).

İzmir Ticaret Odası istatistiklerindeki verilere bakılarak sadece Aydın demiryolu hattıyla nakledilen bazı önemli mal kalemleri dikkate alınır;

güzergahında bulunmayan merkezlerden Muğla Gökâbad iskelesine 30 km. mesafede iken, Salihli istasyonuna Gördes 60 ve Demirci 104 km. mesafe uzaklıkta bulunuyorlardı. Bunun yanı sıra Kula kazası, Alaşehir istasyonuna 30 km. mesafede iken Eşme 50 km. mesafede bulunuyordu. Buldan ve Çal kazalarının Sarayköy istasyonuna uzaklıkları ise biri 30 diğeri de 50 km. idi. Aynı şekilde Tavas ve Kırkağaç kazaları da biri 30 diğeri 50 km. mesafe uzaklıklarla Denizli istasyonu yakınında bulunuyorlardı. Bunlara ilave olarak Bozdoğan Nazilli istasyonuna 30, Çine de Aydın istasyonuna 40 km. mesafede bulunuyordu. Bkz. *Aydın VS* (1316: 531-532).

³⁹ "XIX. Yüzyılda at ve deve ile yapılan taşıma, demiryolu ile yapılan oranla 7; deniz ve nehir yolu ile yapılan oranla 24 kat pahalı idi. Pamuk gibi bir dereceye kadar değeri yüksek bir sanayi hammaddesinin 100 saatlik (yaklaşık 500 km.) bir yerden diğesine hayvan sırtında taşıma ücreti, taşındığı yerdeki satış fiyatına ulaşıyordu. Buğday ve arpa gibi hacimli ürünlerin 15-18 saat uzaklıkta bir yere at ve deve sırtında taşınması halinde satış fiyatı, taşıma ücretini ancak karşılayabiliyordu." Bkz. Güran (1998: 71).

demiryolu hattının, İzmir ve hinterlandını dünya pazarlarına eklememiş olduğu görünür. Sözü edilen hat Büyük ve Küçük Menderes nehirleri üzerindeki verimli toprakları, İzmir limanına bağlıyordu. Kasaba hatı ise, daha kuzeyde bulunan Gediz nehri üzerindeki münbit araziler boyunca uzanıyordu.

İstatistiklerdeki bilgiler⁴⁰ ve dipnotlardan rahatlıkla izlenebileceği gibi, bölgede yapılan hatlar, emtia nakli yanında hiç de azımsanamayacak miktarda yolcu taşıyordu. Ancak asıl önemli olan, bölgede üretilen tarımsal malların dünya pazarlarına ulaştırılmasıdır. Yabancı sermayenin demiryollarına bölgede gösterdiği olağanüstü ilgiyi de buna bağlamak gerekir.

Salname kayıtlarından öğrendiğimize göre, söz konusu hatlarda işleyen trenlerde birinci ve ikinci mevki şeklinde hizmet farklılaştırılmasına gidilmekle birlikte, gidiş-dönüş ücretleriyle sadece gidiş ücreti de ayrı ayrı belirlenmiştir (Aydın VS, 1300-1301: 66-67). Ücret tarifelerine mukavelede belirlenen şartlara göre uyma mecburiyeti getirilirken, fiyatların yükseltilmesi de devlet iznine tabi kılınmıştır. Nitekim altı yedi yıllık zaman zarfında ücretlerde hiçbir değişiklik yapılmadığı görülüyor (Aydın VS , 1307-1308: 339-349).

Kasaba demiryolu hattına ait şartname maddelerinde görülen maddelere bakılacak olursa, söz konusu hatta kağrı arabası, öküz, boğa, inek, koyun, keçi ile koşum hayvanları da nakledilmektedir. Bunlardan her biri için kilometre başına alınacak ücretler, tafsilatlı biçimde belirtilmiştir. Yukarıda zikredilen tarifelere ilave olarak, yekpare ağırlığı üç ton ve üzeri olan emtia için, zikredilen ücretin yarısı kadar bir ilave daha yapılacağı zikrediliyor. Sözleşmeden anlaşıldığına göre, demiryollarının gerekli hallerde tarafların karşılıklı rızasına uygun olarak belirlenen ücret üzerinden posta hizmeti verdiği de anlaşılmaktadır. Bütün bunların dışında gönderilen eşyanın değerli olması ve müşterinin talebine bağlı olarak, trenlerin emniyetli yerlerinde gönderilmesi istenilen eşya nakli fiyatları da ayrıca belirlenmiştir (İbid).

Şartname maddelerinde belirtilen hususlarla, demiryolları güzergâhının geçtiği yerleşim birimleri aynı anda dikkate alınırsa, sözü edilen hatların eşya

⁴⁰ İzmir Ticaret Odası İstatistiklerine göre yüzyılın başında İzmir'deki ticarete ilişkin ayrıntılı bilgi için, bkz. Kütükoğlu (Ağustos 2000: 313 vd.)

ve yolcu naklinde hatırı sayılır bir önemi haiz oldukları kolaylıkla anlaşılır⁴¹. Zaten, salname kayıtlarındaki verilerden de rahatlıkla izlenebildiği üzere, bölge halkı sözü edilen dönem zarfında, ürettikleri tarımsal ürünlerin çok önemli bir kısmını geçimlik değil, pazara yönelik olarak üretmekteydi⁴². Bölgede üretilen tarım ürünleri arz ve fiyatlarının dünya piyasalarındaki değişikliklere karşı aşırı derecede duyarlı olmasından da anlıyoruz ki, İzmir ve hinterlandı dünya piyasalarıyla eklenmiş ve tarımsal ürünlerde uzmanlaşmıştır⁴³. Bu sürecin ikmal edilmesinde en büyük rollerden birini, hiç şüphesiz demiryolları üstlenmiştir.

Demiryolu ulaşımı yanında karayolu ulaşımının da, bölge için önemi inkâr edilemez. 1866 yılında İzmir-Aydın arasındaki trafiğin yarısı kervanlarla yürütülüyordu. 1891 gibi geç bir tarihte bile bölgede bulunan deve miktarının 21.057 civarında olduğu zikrediliyor (Aydın VS, 1307-1308: 789). Daha ziyade göçebe aşiretlere ait olduğu bilinen bu kervanlar, üretim mahalleriyle İzmir limanı arasında olduğu kadar, şehir merkezlerinden tren istasyonlarına eşya taşıma işinde de yoğun biçimde çalışmışlardır⁴⁴. Zaten "vâsıta-i nakliye" olarak salnamelerin çoğu yerinde beygir, katur, deve, merkep ve iki veya dört tekerlekli arabaların adı geçiyor⁴⁵.

⁴¹ Demiryolları güzergâhında bulunan yerleşim birimlerinin, bu güzergâhta bulunmayan yerleşim birimlerinden daha az olduğu ve bunun vilayet geneline olan nispetinin dörtte bir civarında olduğu zikrediliyor. Bkz. *Aydın VS* (1300: 265).

⁴² Vilayet genelinde en fazla ticari işleme tabi tutulan tarımsal ürün olarak zikredilenler incir, üzüm, zahire, afyon, palamut ve pamuk olup, bu ürünlerin % 90'ı Avrupa ülkelerine ihraç ediliyordu. Bkz. *Aydın VS* (1300-1301: 262).

⁴³ Mesela 1300 yılına ait salname kayıtlarında bir sene zarfında Avrupa'ya 2.474.700 liralık mal satılırken, Avrupa'dan İzmir limanına getirilen emtianın değeri 2.311.658 lira olarak belirtiliyor. Rakamlardan anlaşılacağı üzere, bölgede yapılan tarımsal üretim geçimlik ya da iç pazara yönelik olmaktan ziyade, doğrudan doğruya dünya piyasalarına yöneliktir. Bu durum, İzmir ve hinterlandının ilgili dönemde dünya pazarlarıyla tam anlamıyla bütünleşmiş olduğunu gösterir. Dış piyasaya satılan tarımsal ürünlerinde toplam arzın rakip ülkelere bağlı olarak artmasından kaynaklanan fiyat düşmeleri için, bu çalışmanın tarımla ilgili bölümüne bakılabilir. Bkz. *Aydın VS* (1300-1301: 79-80).

⁴⁴ Vilayet salnamelerinde nakliye ile ilgili olarak; "*Nakliyatın kısm-ı mühimmi de hemen umumiyetle develer ve kısmen beygirler ile merkez ve esterlerden ibaret olup, şimendifer gibi vesâitden mahrum ve ücret-i nakliyesi daha ehven bulunan mahallerde ve köyler ile şehir ve kasabalar arasında vesâit-i nakliye...*" ifadeleri de bu durumu teyit etmektedir. Bkz. *Aydın VS* (1326: 752).

⁴⁵ Mesela 1311 yılı salname kayıtlarında sadece Muğla merkez kazada 2.323 deve bulunduğu zikrediliyor. Merkep sayısı ise bunun iki katı civarındadır. Bkz. *Aydın VS* (1311: 381).

Bununla birlikte gerek yerleşim birimleriyle istasyonlar arası, gerekse şehirden şehre yapılan nakliyatın en önemli yeri deve kervanlarının tuttuğu biliniyor. Deve kervanlarının en çok bulunduğu sancak, Aydın sancağıdır. Onu sırasıyla Saruhan ve İzmir sancakları izler. Deve kervanlarının en az bulunduğu sancak ise Denizli'dir.

Yolların inşası, tahmin edilebileceği üzere insan gücüyle yürütülüyordu⁴⁶. Tanzimat'tan önce yol resmi, derbent resmi, mürûriye resmi, selamet akçesi gibi bir takım resimler vardı. Bunlar yolcu ve yük arabalarından alınıyordu. Tanzimat'la birlikte bütün örfi vergiler lağvedildiğinden, karayolları masrafları devletin umumi giderleri arasına alınmıştı. Bu sebeple 1856 tarihli bir kanunla 16 yaşından 65 yaşına kadar erkek nüfus için senede dört gün yollarda bizzat çalışmak veya bunların karşılığını nakit olarak ödemek suretiyle bir yol mükellefiyeti ihdas edildi. Bu kanun 1909 yılında ıslah edilerek bütün ülkeye yaygınlaştırıldı. 1910 senesinde ise bu yöntem kaldırılarak yol bedellerinin nakden alınmasına başlanıldı (Eldem, 1994: 95).

Şose yollarına dair ihdas edilen *umur-u nâfia* hükümlerine göre, yol güzergâhında yapılacak köprüler için gerekli ağaç ormanlardan kesilebileceği gibi, yol güzergâhında kurutulan bataklıkların tasarrufu da yolu yapanlara bırakılacaktı. Yol yapımı için yurt içi ve dışından getirilecek alet ve edevat gümrük muafiyetine tabi tutulacaktı. Nâfia Nâzırı Hasan Fehmi Efendinin Bâb-ı Ali'ye sunduğu lâyihadan anlaşıldığına göre, yolların yapımı özel sektöre de ihale edilebiliyordu. Teklif sahiplerinin bu işi yapmaya muktedir olup olmadıkları tespit edildikten sonra, ihale komisyonuyla müzakerelere başlanmasına izin veriliyordu.

Vilayet başmühendisliğinin verilerine göre 1299 ve 1300 seneleri zarfında güzergâhları belirlenerek tesviyelerine başlanılan yolların toplam uzunluğu 600 km. civarında idi. Plan dâhiline alınan bu yollardan, yarıya yakın bir kısmında tesviye işleminin zikredilen tarihlerde bitirilmiş olduğu görülüyor. Bölgedeki en uzun karayolu güzergâhı Manisa, Kırkağaç, Soma ve Bergama üzerinden Dikili'ye uzanan şosedir. Bu hattın 148 km. olduğu belirtiliyor (Aydın VS, 1300: 265-267).

⁴⁶ Salnamelerde zikredildiğine göre yapılan yollarda "*amele-i mükellefe*" namı altında çalıştırılan ahalinin başında çavuşlar bulunmakta ve bu suretle yol inşaatına devam edilmektedir. Verilen bilgiye göre, amelenin başında bulunan çavuş ve mühendisler maaş karşılığı çalıştırılmaktadır. Vilayetin Nâfia Komisyonu tarafından alınan karara istinaden yol yapımına başlanılıyordu. Bkz. Aydın VS (1313: 512).

1304 senesi nihayetine kadar ikmal edilmeyen yolların uzunluğu 807 km., bitirilmiş şose yolların uzunluğu ise 574 km. idi. Aynı tarihe kadar bitirilen köprü sayısı 824 olarak belirtilmektedir. 1305 Kânun-u Evvel nihayetinde vilayet genelindeki yolların umumi uzunluğu olarak 1.677 kilometreden bahsediliyor. Bunların 925 km.'si henüz ikmal edilmemiş, geriye kalan 722 km.'si ise ikmal edilmiş şose yollardır. Zikredilen yollar üzerindeki toplam köprü sayısı 936'dır. Burada zikredilen 1.677 km.'lik yolun 925 km.'lik bölümünü, eskiden kullanılmakla birlikte yapımı henüz tamamlanmamış yollar olarak anlamak lazımdır. Bu yollar sözü edilen tarihlerde kullanılamaz hale gelmeleri dolayısıyla yeniden kullanıma açılması düşünülen yollar olabilir. Aksi halde yukarıda rakamlar yanıltıcı olabilir. Bu sebeple, hayvanların çektiği arabaların bile işlemesine müsait olmayan bu yolların, sadece at ve develerin güzergâhı olduğunu ileri sürmek çok da yanıltıcı sayılmaz.

Sözü edilen tarihten 1305 Kânun-u Evvel nihayetine kadar geçen 10 aylık süre zarfında, yeni baştan yapılmak suretiyle ikmal edilmeyen yolun uzunluğu 18 km., şose olarak kullanılan yolun uzunluğu ise 147 km.'ye ulaşmıştı. Ulaşım açılan bu yollar üzerinde 112 adet de köprü inşa edildiği zikrediliyor (Aydın VS, 1306: 127). 1310 yılında vilayet genelinde 789 km. şose, 132 km. şose şartlarını haiz olmayan yol ile, yapımına başlanılmakla birlikte şose olarak düşünülmemen 69 km. yol bulunuyordu. Sözü edilen yollar üzerinde 750'si taş, 545'i de taş ve ağaçla inşa edilmiş toplam 1.295 adet köprü bulunuyordu (Aydın VS, 1313: 546). 1313 senesi verilerine göre bitirilen şose yolları 873 km., henüz şose hale getirilemeyen yollar da 190 km.'ye ulaşmıştı. Ayrıca bu yollar üzerinde 8.771 metresi harçlı, 44.980 metresi de kuru olmak üzere toplam 53.751 metrelik duvar yapılmıştır (Aydın VS, 1316: 547). 1907 yılına gelindiğinde bölgede yaptırılan toplam yol miktarının (buna yapımına başlanılmakla birlikte henüz bitirilemeyen yollar da dâhildir) 1.307 km. olduğunu biliyoruz (Duran, 1987: 113-114).

Yol yapım maliyetleri hakkında bir fikir sahibi olabilmek açısından, Ayvalık'tan Bergama ve Kırkağaç'a kadar yapılması düşünülen 100 km.'lik yolun her km.'si için öngörülen maliyet bedelinin, 607 lira 67 kuruş olarak tahmin edildiği belirtilebilir (Hasan Fehmi Efendi, 1897: 11). Salmelerde vilayet genelinde yapımına başlanılan ve yapımı bitirilen yolların ayrıntılı dokümanı istatistikî olarak verilmiş olduğundan, bunların detaylarına girilmeyecektir (Aydın VS, 1313: 544-547).

Tarımdaki Gelişmeler

Bölgenin dünya pazarına açılması ve el sanatlarındaki nispi gerilemeyle birlikte işgücü, hızla tarım sektörüne yönelmeye başlamıştı⁴⁷. Bu gelişmeyi, özellikle ihracata yönelik sınaî üretime hammadde sağlayan tarım ürünlerindeki fiyat artışları izlemiştir⁴⁸. Fiyat artışlarını ihracattaki artışlar takip etti. Nitekim 1898 de İzmir limanından yapılan toplam ihracatın 249.500 tondan 1906 da 403.268 tona yükselmesi de aynı gelişmelerin sonucuydu⁴⁹.

Endüstriyel tarım ürünlerine yönelik talep patlaması, sınaî girdilerdeki fiyat artışıyla ülke içi sınaî üretimi olumsuz yönde etkilerken, işgücünün tarımsal üretim alanlarına yönelmesine sebep olmuştu. Talep artışı sadece endüstriyel tarım ürünleriyle sınırlı değildi. Aynı şekilde bölgenin ihraç kalemleri içinde önemli bir yeri olan üzüm üretimini teşvik için, hazineye ait boş araziler bağlık alanlara çevirmek amacıyla köylünün kullanımına açıldı. Günlükçü ameleler mesailerinden artan vakitlerini boş arazileri bağ haline getirme işine ayırdılar. Neticede günlükçü ücretleri beş ila altı kuruştan bir Mecidiye, hatta daha yukarıya yükseldi (Aydın VS, 1300-1: 254-255). Bunun üzerine yükselen emek maliyetlerini aşağıya çekmek amacıyla, üretim girdilerinde % 60'lara varan ölçüde maliyet avantajı sağlayacağı tahmin edilen bazı makineler kullanılması yönünde arayışlar başladı (Aydın VS, 1296: 218-219/ 1300: 254-255).

Bölgenin dünya pazarlarının ilgisini çekmesiyle birlikte özellikle İngiliz sermayesi, İzmir ve civarında yaklaşık 2,5 ila 3 milyon dönüm civarında toprak satın almış; bunu Ermeni, Rum ve Yahudi sermayesi izlemişti. Bu miktarın 5 ila 6 milyon dönüm civarında olduğu tahmin ediliyor. Bu durum sadece sözü edilen toprakların el değiştirmesini değil, aynı zamanda bu top-

⁴⁷1301 tarihli salname verilerine göre, vilayet dâhilinde üretilen incir, üzüm, afyon, palamut ve pamuk gibi tarım ürünlerinin % 90'ı dışarıya ihraç edilmekteydi. Bkz. *Aydın VS* (1301: 262).

⁴⁸ 1845 ila 1876 yılları arasında sınaî-tarım ürünleri fiyat endekslerindeki gelişmelerle ilgili istatistikî veriler için bkz. *Kasaba* (1993: 79-80).

⁴⁹ Bu durumdan da anlıyoruz ki, pazara yönelik tarımsal üretim, dünya ekonomi dediğimiz küresel ölçekli kapitalizmin güçlenmesine uygun bir gelişim seyri izlemiştir. Bu süreçte demiryollarının çok önemli bir rol üstlendiği görülüyor. Mesela Haydarpaşa Ankara demiryolu hatı 1893 de ihracat trafiğine açıldığında, bu hattan gönderilen tahıl miktarı aynı yıl, 53.390 ton iken, bu rakam 1911 de 262.146 tona yükselmiştir. Benzer durumu Konya ve İzmir vilayetlerinde de görmek mümkündür. Konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bkz. *Issawi* (1966: 67).

raklardaki üretim yöntemlerinin dönüşmesini de sağlamıştır (Kurmuş, 1974: 102-103).

Osmanlı topraklarının Yunan Krallığına göre daha güvenli ve avantajlı olması yanında (Augustinos: 1997: 42-43), ihracata yönelik yeni imkânların ortaya çıkması, çoğu Anadolu'nun içlerinden ve Ege adalarından gelerek Batı Anadolu'ya yerleşen Rum çiftçilerin bölgeye akışını hızlandırmıştı⁵⁰. Bunlardan bazıları orta ölçekli arazi holdingleri kurmuşlardı. Baltazzi ve Amira gibi Rum aileleri bunlar arasındaydı. Bölgedeki bu ve benzeri aileler yüksek oranda kâr sağladığı için emlakçılık işleriyle de uğraşıyorlardı (Syrett, 1999: 28). Ege kıyısındaki verimli toprakların ihracata yönelik tarım yapan Rumların eline geçme sürecini hızlandıran nedenlerden biri de, merkezi otoritenin ayanlar karşısında başarı kazanmasıydı (Keyder, 1993: 96). Ancak bir de bunların öncesi vardır. Demiryolu hatlarının devreye sokulması, üretilen tarımsal ürünlerin hem taşıma maliyetleri, hem de stok maliyetlerinde tüccar için oldukça önemli avantajlar sağlamıştır. Demiryollarının işletmeye açılmadığı dönemlerde, iç bölgelerden limana taşınmayan bazı tarımsal ürünlerin yakıldığından bile söz ediliyor. Dolayısıyla daha önce iç pazar ve geçimlik bir üretime göre şekillenmiş bölge ekonomisi, artan yabancı sermaye ilgisiyle birlikte, tarımsal ürünlerde uzmanlaşarak, dünya ekonominin tamamlayıcı bir unsuru haline getirilmişti (Kıray, 1972; Kurmuş, 1974).

Kömür, demir ve çelik üretimiyle, ulaştırılmasında zamana özel önem verilmesini zorunlu kılacak derecede bir üretim artışı olmamasına rağmen (Kaynak, 1986: 31), ülkeye giren yabancı sermayenin % 41, hatta 1911'lerde % 61'lere varan oranlarının bu sahaya aktarılması, demiryollarının önemini göstermektedir (Pamuk, 1978: 142-143). Demiryolu ve buhar teknolojisi sayesinde, özellikle İzmir ve Beyrut gibi liman kentlerine yakın bölgelerdeki köy ve kasabalar, pazar ilişkilerine açılarak tüccar için üretip tüketmeye ve neticede dünya pazarlarına bağlanmaya başlamıştı (Ortaylı, 1985: 104). Bunun yegâne açıklaması; tarım ürünlerinde uzmanlaşmış büyük bir ülkenin, gelişmiş batılı ülkelere ham madde sağlama yanında, kendi mamul malları için dışa açık bir pazar haline gelmesini sağlama olarak gösterilebilir.

⁵⁰ Bölgeye akın Tanzimat'ın ilanıyla hız kazanmıştı. Hatta İngiliz yazar A. W. Kinglake biraz da alaylı bir ifadeyle Rum göçlerini, "*Türk boyunduruğu altında inlemeyi, kendi ülkelerinde kalarak yasal gücün gerçek kaynağını oluşturmaya yeğ tuttuklarını gösterir.*" şeklinde nitelendirmektedir. Bkz. Sonel (1994: 346).

Yabancı sermayenin ilgisiyle aynı paralelde, merkezî ve mahalli idareci kadrolar da boş durmuyorlardı. Kaleme alınan salnâme kayıtları, özellikle yüzyılın sonlarına doğru, ihracata yönelik tarımın yeterince canlandırılmadığına ilişkin serzenişlerle doludur. Tarımsal kredi imkânlarının iyileştirilmesi de, bu amaca yönelik düzenlemelerden biri olarak görülebilir.

Nitekim 1863 yılında Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından kurulan memleket sandıklarının devamı olan *menâfi sandıklarının*, yüzyılın son çeyreğinin ikinci yarısına doğru bölgenin tamamına yakınında şubeler açması da, bu isteğin tezahürlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Zaten bunlar, ileride kurulacak Ziraat Bankası'nın da ilk nüveleridir. Kaynaklardaki rakamlara göre, kuruluş cinsinden menafi sandıklarında en fazla sermayesi olan merkezler sırasıyla Ödemiş (1.643.513), Urla (1.396.744), Nazilli (1.059.963), Çeşme (1.014.297) ve Aydın (858.091) merkez kazadır (Aydın VS, 1302: 211-212). Nazilli ve Ödemiş gibi tarımsal vergi ödemelerinde ilk sıralarda yer alan kaza merkezleriyle, aynı alanda Nazilli ve Ödemiş'ten geri kalmayan Urla ve Çeşme gibi çoğunluğunu Rumların oluşturduğu kaza merkezleri için yukarıdaki sıralama şaşırtıcı değildir. Daha sonra, Ziraat Bankası'nın şubeleri de bütün bölgeye yayılmıştır. Sadece Ziraat Bankası şubeleri değil, ticaret ve sanayi odaları da bölgede giderek yaygınlaşmıştı⁵¹.

Demiryolu ağı, karayolları ve İzmir limanının genişletilmesi faaliyetleriyle, çiftçiye daha ucuz kredi sağlama yolunda atılan adımlar ve diğer bütün girişimler; yukarıdan aşağıya doğru bir zihniyet değişiminin, bölgeyi dünya piyasalarına açma ve zenginleşme isteğinin açık tezahürleri olarak değerlendirilebilir. Ancak değişime yönelik bu dönüşümün izlediği seyir, merkezi bürokrasinin beklenti ve heyecanlarını karşılayacak bir tempoda gelişmemiştir. Mesele çetrefillidir ve yüzlerce yıllık geleneklerle geniş halk yığınlarının hatta bürokrasinin bile (Genç, 2000: 55 vd.) sanayi devrimi ve kapitalizmin meydan okuması ve beraberinde getirdiği değişime cevap veriş tarzı, yer yer direnme bazen de ayak uyduramama şeklinde bir görünüm sergilemiştir.

Kalıplaşmış adet ve geleneklerin şark zihniyetinden bir hamlede koparılıp atılması; maddeyi olduğu gibi, yahut ilk rastlayışta ona verdiği değişikliklerle kabul etme, hatta bu ilk intibahı kalıplaştırıp onunla yetinme ruh halini içinde bir marka gibi taşımasından dolayı, sanıldığı kadar kolay

⁵¹ Bkz. Aydın VS (1323: 119, 129, 135-137, 147, 152-153, vd.).

olmadı. Çünkü bu değişim, daha öncekilerden çok farklı, bütün bir adet ve gelenekleri dönüştüren ayrı bir niteliğe sahipti. Bunun halk üzerindeki etkilerini bulduğumuz yerden tahmin etmek kolay görünmüyor. Bu nedenle ilgili sürecin tarımsal üretim biçimlerini dönüştürme hızının, özellikle Müslüman ahâli arasında oldukça ağır aksak bir seyir izlediği sonucuna varılabilir.

Bununla birlikte özellikle demiryolu hatları üzerinde bulunan bölgelerin tarımsal üretim miktarındaki oranları, diğer yerleşim bölgelerine nispetle fark edilir bir fazlalığa sahipti. Hat üzerinde bulunan İzmir, Bergama, Aydın, Manisa, Nazilli, Tire, Söke, Ödemiş, Alaşehir, Akhisar, Bayındır, Salihli, Kasaba, Menemen, Karaağaç ve Soma kazalarından elde edilen tarımsal vergi gelirleri, oran olarak, bölgede toplanan toplam aşar vergisinin % 64'ünü oluşturuyordu. Nüfus da büyük oranda bu güzergâh üzerinde yoğunlaşmıştı. Toplam nüfusun % 77 gibi önemli bir kısmı, demiryolu güzergâhı üzerinde meskun bulunuyordu. İşin ilginç yanı, azınlık nüfusun da bu bölgelerde yoğunlaşmış olmasıdır.

Toprak mülkiyetine gelince; toprakların büyük bir bölümünün köylülere ait olduğu söylenebilir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi, özellikle İzmir ve civarındaki verimli toprakların büyük ölçüde gayrimüslim unsurların eline geçtiği biliniyor. 1866'da yabancıların toprak mülkiyetine izin verilen yasa çıktıktan sonra İngilizler, önemli oranda toprak satın alarak büyük ölçekli çiftlikler kurmuşlardı⁵². Bu durumun yaygınlaşması bölgedeki Türk köylüsünün tamamen üretim araçlarından koparılmış emek-meta haline gelmesiyle sonuçlanabilirdi. Ancak hem Osmanlı devlet ricalinin küçük toprak sahibi üreticileri koruma konusundaki hassasiyeti⁵³, hem de toprağı satın alan kişilerin gayrimüslim olmaları, bu tür bir sürecin yaygınlaşmasını engellemiştir. Konuyla ilgili başka sebepler de ileri sürülebilir. Mesela bununla ilgili olarak devlet, borcunu ödeyemeyen köylülerin toprağına el konulmasını yasaklayarak, büyük toprak sahiplerine karşı küçük toprak sahiplerini destekliyordu (Pamuk, 1984: 97-98).

⁵² İngiliz çiftlik sahiplerinin küçük üreticiyi tamamen emek-meta haline getiremeyişlerinin önündeki en büyük engel olarak, Osmanlı devlet politikaları yanında bölgede yeterli derecede emek gücü bulunamayışına bağlanıyor. Bkz. Kurmuş (1974: 99-115); Pamuk (1984: 97).

⁵³ Vedat Eldem 1907 yılı ziraat anketine istinaden, Anadolu genelinde işlenen arazi büyüklüklerini şu şekilde tasnif etmiştir; 10 dönümden küçük olanlar % 34, 10-50 dönüm arasında olanlar % 47 ve nihayet 50 dönümden büyük olanlar ise % 19 civarındadır. Bkz. Eldem (1994: 26).

Ayrıca Tanzimat reformlarının yabancılar toprak mülkiyeti edinme hakkını vermesini izleyen yıllarda, Rum ve Ermenilerin tarımsal alanda hızla ilerledikleri görülür. Buna gayrimüslim tebaanın askerlikten muafiyeti gibi avantajlar da eklenince, daha önce sadece Türklerin yaşadığı veya tamamen boş olan köyler, muasır birçok gözlemcinin işaret ettiği gibi gelişmiş Rum köyleri haline gelmişti. Aynı dönemlerde Türklerin Rum, Ermeni ve Avrupalı bazı tefeci bankerlerin ellerine düşerek, toprak ve gayrı-menkullerini gözden çıkardıkları belirtilmektedir (Issawi, 1999: 9 vd.).

Gayrimüslim unsurların özellikle İzmir ve civarındaki verimli toprakları satın alarak mülkiyetlerine geçirmeleri ilk bakışta önemli görülmeyebilir; fakat bu durum önemlidir. Zira bu bölge, aşağıdaki tablodan da rahatlıkla izlenebileceği üzere, işlenebilir toprakların önemli bir kısmını içine almakla kalmıyor, aynı zamanda tarımsal vergi gelirlerinin de % 41 gibi önemli bir bölümünü tek başına karşılıyordu. Ayrıca henüz kullanıma açılmamakla birlikte, işlenebilir olma özelliğine sahip en fazla tarım arazisine de İzmir Sancağının sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu da özellikle Rumların iştahını kabartan faktörlerden biri olarak belirtilebilir⁵⁴.

(Tablo 3)

Vilayet Genelindeki Arazilerin Kullanım Alanları

Sancak	İşlenen Toprak		İşlenebilir Toprak		Mera Alanı		Ormanlık Alan		Toplam	
	Km ²	%	Km ²	%	Km ²	%	Km ²	%	Km ²	%
İzmir	4.835	33	1.648	32	4.891	18	1.156	18	12.530	23
Saruhan	3.815	26	1.284	25	6.011	23	740	12	11.850	22
Aydın	2.400	16	850	16	3.830	14	520	08	7.600	15
Denizli	1.927	13	674	13	4.178	16	1.071	17	7.850	15
Menteşe	1.640	12	720	14	7.968	30	2.872	45	13.200	25
Toplam	14.617	100	5.176	100	26.878	100	6.359	100	53.030	100

(Kaynak: Cuinet (2001: 7)

⁵⁴Yukarıdaki savı destekler mahiyette bilgileri o dönemde bölgede yaşamış Rumların hatıratında görebiliyoruz.; "...Bilek kuvvetlerini kiraladılar köy köy dolaşıp. Her biri bugünün bir traktörü kadar iş görüyordu., inanmazsınız: İki kazma bir tekmeyle dağ gibi meşeleri, servileri, çamları kökleyip devirirlerdi. Kayalık ve koruluklarla dolu otuz kırk feddan arazi verirdiniz ellerine, size ekime hazır verimli bir tarla hediye ederlerdi. Rumlar bu tarlaları bir iki yıl işledikten sonra, fazla zahmet çekmeden, üstlerine tapulaturlardı." Bkz. Soririyu (tarihsiz: 18-19).

Yukarıdaki tablo vilayet genelindeki tarım, hayvancılık ve ormancılık imkânlarıyla ilgili net bilgiler veriyor. Buna göre vilayetin tarım ambarı özellikle İzmir, Saruhan ve Aydın sancaklarıdır⁵⁵. Vilayet salnâmeleri de yaklaşık olarak aynı değerleri vermektedir (Aydın VS, 1307-1308: 702-703).

Burada bahsedilmesi gereken diğer bir konu da, tarım kesiminde çalışan nüfusun genelde hangi ürünlerde uzmanlaştığı ve toprak mülkiyetinde aile başına düşen ortalama toprak büyüklükleridir. 1907 ziraat sayımları, vilayet genelindeki ekili alanlardan % 72,8'inin tahıl üretimi, % 4,03'ünün bakliyat ve sebze, % 5,77'sinin endüstriyel tarım ürünleri ve % 17,39'unun ise bağcılığa ayrılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı tarihlerde vilayetteki 164.784 ailenin geçimini tarımdan sağladığı; bu ailelerden % 28'nin 10 dönümlük arazi ya da daha aşağısına, % 38'inin 10 ila 50 dönüm arasındaki toprağa, % 34'ünün ise kullanılabilir toprağın 50 dönüm ve yukarısına sahip olduğu da verilen bilgiler arasındadır (Duran, 1331: 164).

Bu durum akıllara cevaplandırılması gereken önemli bir soruyu getiriyor. Yukarıdaki rakamlar, bölge ahalisinin önemli bir bölümünün hâla *tahıl* üretimiyle meşgul olduğunu gösteriyor. Bölgede çiftlik sahiplerinden başka modern tarım usullerini kullanan küçük bir azınlık dışında kimsenin bulunmadığı bilgisi, Türk köylüsünün geleneksel yöntemlerle bu işi yaptığını gösterir.

⁵⁵ A'şar gelirlerindeki oranlar da bu tezi desteklemektedir. Aydın VS (1311: 533).

(Tablo 4)

Aydın Vilayetinin 1890'lı Yıllarda Ürettiği Tarımsal Üretim Miktarı ve Frank Olarak Değeri

TÜRÜ	MİKTARI	YAKLAŞIK DEĞERİ	TÜRÜ	MİKTARI	YAKLAŞIK DEĞERİ
Buğday	H.lit. 1.500.000	5.000.000	Pamuk	kg 8.645.000	8.750.000
Arpa	2.590.000	8.280.000	Kökboya	Balya 25.000	115.000
Mısır	1.240.000	1.800.000	Meyan kökü	Kg 25.658.000	2.530.000
Darı	1.500.000	2.530.000	Sarı kök	1.500.000	1.840.000
Susam	111.000	2.437.000	Zeytin	20.000.000	9.000.000
Kuru üzüm	Kg. 56.500.000	23.000.000	Zeytinyağı	Varil 211.000	9.000.000
Yaş üzüm	26.500.000	1.820.000	Tütün	Kg 1.348.000	7.450.000
Kuru üzüm	12.000.000	10.000.000	Balmumu	Varil 1.500	575.000
Palamut	56.000.000	16.100.000	Hayvan yünü	Kg 900.000	1.840.000
Afyon	400.00	10.000.000	Deri	?	2.300.000
Haşhaş	5.000.000	1.610.000	Şarap,Meyve S.	Kg 6.700.000	3.700.000
Bakla	15.000.000	2.070.000	Ecza deposu	20.000.000	10.000.000
Toplam					142.252.000

Kaynak: Cuinet (2001: 25)

Yukarıdaki tablo, bölgenin 1890'lı yıllarda ürettiği bazı tarımsal ürün desenleriyle, bunların miktar ve değerleri hakkında fikir yürütmemize imkân sağlayan bilgiler veriyor. Tabloda verilen bilgilerle salname verileri örtüşüyor. Tablodaki rakamlarla salname verilerini karşılaştırarak, zikredilen tarihlerde Lira ile Frank arasındaki kur oranlarını da öğrenme imkânımız oluyor. Buna göre 1 Lira 230 Franka tekabül ediyordu⁵⁶.

Yukarıdaki rakamlardan anlaşılacağı üzere, tarımsal gelirler içinde en yüksek payı % 16'lık oran ile kuru üzüm almaktadır⁵⁷. Bunu sırasıyla palamut, afyon, kuru incir, zeytin ve zeytinyağı ile pamuk gibi ürünler izlemektedir. Buğday, arpa, mısır ve darının tarımsal gelirler içindeki oranı % 12,3'tür. Bu, oldukça düşük bir oranı temsil ediyor. Buna baklagiller de ilave edilirse, hepsinin toplam içindeki payı ancak % 13,75'e ulaşır. Bölgede

⁵⁶ Salnamede bölgede üretilen deri miktarı hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. Buna göre 55.000 parça öküz, 180.000 parça kuzu, 130.000 parça oğlak, 100.000 parça koyun ve 40.000 parça da keçi derisi üretildiği belirtilmektedir. Bkz. *Aydın VS* (1304: 368-371).

⁵⁷ Kütükoğlu, ihracatı konjonktürel değişimlerden en az etkilenen tarımsal ürünler arasında üzüm ve inciri zikrediyor. Bkz. Kütükoğlu (2000: 293 vd.)

'*hüdây-ı nâbit*' olarak yetişen palamut, kök boya, meyan kökü ve sarı-kök gibi ürünlerden elde edilen gelirler toplamı ise, oran olarak % 14,47'ye tekabül ediyor. Zeytinliklerle ilgili verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, bölgede yetişen zeytin ağaçlarından büyük ekseriyetinin aşısız olduğu ve bu nedenle düşük verimli olduğu söyleniyor. Bununla birlikte zeytin ve zeytinyağı üretiminde de üretimin % 50'si Rum azınlıkların denetimindeydi (Syrett, 1999:19).

Üretiminde daha ziyade Rum ve Ermenilerin etkin olduğu bilinen ve bölgenin en önemli birinci, ülkenin de ikinci ürünü olarak İzmir'den ihraç edilen üzüm üretimi⁵⁸, 'İspanya'nın rekabetiyle Fransa'nın himayeci gümrük tedbirleri ve fiyatlardaki düşüşe rağmen giderek artmıştı (Yerasimos, 1987: 330-331). 1890 yılında 83.000.000 kg. olan kuru üzüm rekoltesi ise⁵⁹, 1909 yılına doğru 358.182.000 kg.'a ulaşmıştır. Bu miktar Anadolu'da üretilen toplam kuru üzümün % 34'ünü karşılamaktadır⁶⁰. Çalıştığımız dönemde üzüm rekoltesindeki artışın dört katına ulaştığını görüyoruz.

Bölgedeki gelişmeler, tarımsal üretimde '*üretim araçlarının bölüşülmesiyle*', '*üretim çeşitlerinin farklı kesimler arasında bölüşülmesi*' üzerinde etkili olmuştu⁶¹. Tarımsal üretim çeşitlerinin bölüşülmesi; yarıkarıdan aşağıya, yani mübadele değeri ve kâr marjı yüksek olandan düşük olan ürünlere doğru kademe kademe çeşitlenerek, en tepeden aşağıya kadar üretim hiyerarşisine yeni bir biçim kazandırmıştı. En tepede yabancı sermaye sahibi ecnebler, onun altında gayrimüslim tebaa ve en nihayet Müslüman ahali. İzmir ve civarıyla sair bölgelerdeki verimli topraklara yerleşen yabancı ve azınlık sermayesi, bu sahada yaşayan yerli ahalden önemli bir kesimi üretim araçlarından koparmak suretiyle, yarı proleter ücretliler haline ge-

⁵⁸ Vilayet genelinde bağıcılığın en yaygın olduğu bölgeler olarak İzmir, Çeşme, Urla, Tire ve Manisa olduğunu biliyoruz. Sözü edilen yerler Tire ve Manisa hariç aynı zamanda azınlık nüfusun da en fazla yaygın olduğu mahallerdir. Sadece Çeşme kazası tek başına bölge üretiminin % 15'ini karşılarken Rumların yaygın olarak bulunduğu Bornova % 20'sini karşılıyordu. Yine Rumların ekseriyeti teşkil ettiği kazalardan Foça'da da durum bu şekildeydi. Kaza ahalisinin önemli kısmı burada da geçimini bağıcılıktan sağlıyordu. Bkz. *Aydın VS (1313: 185, 245, 259), (1307: 712)*.

⁵⁹ Salname verileri bu rakamın 1880'lerin sonlarına doğru kuru ve yaş olmak üzere 60.000.000 kg. civarında bulunduğunu zikrediyor. Bundan elde edilen toplam gelir ise, 1.500.000 lira olarak belirtiliyor. Bkz. *Aydın VS (1307-1308: 712)*.

⁶⁰ 1886 ile 1905 yılları arasında bölgede üretilen üzüm üretimindeki gelişmeler hakkında istatistikî bilgiler için Bkz. Duran (1995: 173).

⁶¹ Mesela 1880'li yılların başında, sadece Menemen kazasında 27 tane *cesim* çiftlik bulunduğundan söz ediliyor. Bkz. *Aydın VS (1296: 82)*.

tirmişti⁶². Elllerinde toprak bulunduran ahali ise, en alt kademedeki üretim dallarında son derece ilkel tarım aletleriyle bir yandan çiftçilik ve hayvancılık yaparken, diğer yandan da palamut, mazı, meyan kökü vb. gibi tarımsal endüstri ürünlerini toplayarak, kendilerine ilave gelir sağlamaya çalışmışlardır.

Aynı şekilde, el değiştiren ve daha sonra çiftlik haline getirilen benzeri toprak parçalarındaki üretim tarzının da önemli ölçüde bu gelişmelerden etkilendiğini söyleyebiliriz. Bahsedilen yerlerde hem üretimin yapılış şekli, hem de amacı, geleneksel üretim şekli ve amacından önemli ölçüde farklılık arz etmiştir. Üretimde kullanılan birtakım modern aletlerle, üretimin dünya pazarlarına yönelik olması bu düşünceyi doğrulamaktadır. Yerli ahalinin de imkânları nispetinde bu akıma kapıldığı kısmen doğru olsa bile; bunların pastadaki payının oldukça düşük olduğu, uzmanlaştıkları üretim dallarının toplam tarımsal gelirler içindeki oranına bakılarak rahatlıkla anlaşılabilir⁶³.

Kaldı ki piyasa değeri yüksek olan tarımsal ürün sahasında üretim yapan çiftçiler de, ürettikleri ürünleri ancak 'aracı azınlıklar' vasıtasıyla pazara sürebiliyorlardı. Tarımsal arazi birkaç büyük arazi dışında⁶⁴ büyük ölçüde Müslümanlara ait ve tahıl ürünleriyle kaplıydı. Buna mukabil Rum ve Ermeniler genelde sebzelerle, tütün, dut ve diğer meyve üretimini tercih etmelerine rağmen, hasattan sonra Türk köylüsünün tahıllarını satın alarak kasaba merkezlerine taşıma tekeline de ellerinde bulunduruyorlardı (İssawi, 1999: 8-9).

Gayrimüslim unsurların tarım üretimi üzerindeki denetimi bunlarla sınırlı değildi. Üreticiye karşılığını hasat zamanında, daha önceden belirle-

⁶² Yerasimos'un bulguları da tezimizi doğrulamaktadır. Yazar "*İhracata yönelik tarım ürünlerinin ağır bastığı*" Ege kıyılarındaki arazilerde gayrimüslim nüfusun, özellikle Rumların üstünlük kazandığını, zamanla bu ilerlemenin iç bölgelere doğru kaydığını zikretmektedir. Bkz. Yerasimos (1987: 308).

⁶³ Sözelimi 1300/1883 yılına ait vilayet salnamesindeki bilgilere göre bölgede toplam değeri 1.000.000 lira olan 55.000 ton üzüm, yine 250.000 liralık 12.000 ton incir, 250.000 liralık 30.000 ton pamuk, 100.000 liralık afyon ve 80.000 liralık zeytin üretilirken 150.000 ton buğdayla 150.000 ton da arpa üretildiği zikredilmektedir. Verilen bilgilere göre zeytinlerin çoğu aşısızdı. Buğday üretimi ancak vilayet ihtiyacına yeterken, arpanın yarısı Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Buna mukabil pamuğun % 70'i dışarıya ihraç edilirken afyonda bu oran % 100 dür. Bkz. Aydın VS (1300: 254-260); Kurmuş (1974: 77). Buğday için 1908 yılında da fark eden bir şey olmadığını görüyoruz. Mesela Manisa'da üretilen buğdayın halkın ihtiyacına yetmediği ve dışarıdan 50.000 kile buğday ithal edildiği belirtiliyor. Aydın VS (1326: 583).

⁶⁴ Oldukça geniş bir ovaya sahip olduğunu bildiğimiz Menemen'de 1887 yıllarında 27 tane büyük çiftlik bulunuyordu. Bkz. Aydın VS (1296: 82).

nen fiyattan teslim etmek şartıyla kredi verme⁶⁵, Ermeni ve özellikle Rumlar arasında oldukça yaygındı. Böylece gayrimüslim tefeciler yerli Müslüman ahaliyi diledikleri gibi sömürebiliyorlardı (Issawi, 1999: 8-9).

Meseleye bu açıdan bakıldığı zaman, yerli Müslüman ahalinin gerek üretim tarzında gerekse üretim çeşitlerini tercihindeki dönüşümünün, son derece ağır aksak işlediği sonucuna varılabilir. Yapığımız incelemede, pazara yönelik üretimin hükümet tarafından desteklendiği açıkça görülüyor. Fiskalist bir zihniyete sahip Osmanlı bürokrasisinin, bu tarz bir politikayı benimsemesi anlaşılır bir olgudur. Vakiya, bunda kısmen de olsa başarı sağlandığı söylene bile, geleneksel yapıyı dönüştürdüğü ileri sürülemez.

Bizim tahminimiz, bölgede tarım ürünleri üretiminde uzmanlaşan Müslüman ahalinin hiç de azımsanamayacak oranda geçimlik üretim yaptığı şeklindedir. Geçimlik tarımsal üretimin toplam hâsıla içindeki payı ne derece fazlaysa, o bölgenin ülke ve dünya ekonomiyel bütünleşme şansı da o derece düşük olacaktır. Bu durum, yani ahalinin geçimlik üretimde berdevam olması, sadece Osmanlı'nın son dönemlerine münhasır bir olgu olarak da değerlendirilemez. Cumhuriyet döneminin önemli bir kesiti için de bu yargıda bulunabiliriz. Dolayısıyla bölgenin dünya-ekonomiyel bütünleştiği iddiasını, Müslüman ahalinin büyük ekseriyetini dışarıda tutarak, ya da bunların piyasaya sürdükleri ürünün toplam ihracat içindeki payının abartıldığı kadar büyük olmadığı şartıyla kabul etmek, daha doğru bir yaklaşım tarzı olarak değerlendirilebilir. Bölgenin tahıl üretiminde ancak kendine yetecek kadar bir mahsul ürettiğine dair ulaştığımız bilgiler de bu varsayıma kuvvet kazandırıyor (Aydın VS, 1304: 274).

Bir de meselenin kültürel boyutu vardır. Tüketim kalıplarının değiştirilmesi meselesi iktisadi olduğu kadar, belki ondan da öte, kültürel bir meseledir. İlgili dönemde her ne kadar bölge halkının ihtiyaç tarzına uygun malların piyasaya sürüldüğünü biliyor olsak bile, iç piyasanın bütün talebini bu malların karşıladığını kanıtlayacak bilgiye sahip değiliz. Ahalinin hâla geleneksel el tezgâhlarıyla üretime devam ettiği ve bunun sadece geçimlik değil, pazara yönelik olarak sürdürüldüğü de aşikârdır. Bununla birlikte dışarıdan getirilen manifatura ve iplik türü mallara olan talepte de hissedilir derecede bir artış olduğunu kabul etmek lazım gelir.

⁶⁵ XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Mentеше Sancağında bu şekil alım satımlara konu olan tarımsal ürünlerin, hasat zamanındaki piyasa fiyatının yalnızca üçte biri fiyatına tefeciye gittiği ve bunların şikâyet konusu yapıldığı zikredilmektedir. Bkz. Güran (1998: 137).

Aşağıdaki tablo, bölgenin yirmi yıllık zaman diliminde tarımsal vergi gelirlerindeki gelişmeleri göstermektedir. Görülen o ki, geçen zaman içinde meydana gelen değişimler, sadece çiftçinin özgür iradesine bağlı olarak gelişmiyor, mevsimlik iklim değişmelerine de son derece açık bulunuyordu. Bu da, bölge tarımının büyük ölçüde az gelişmişliğine bağlanabilecek önemli bir göstergedir. Bununla birlikte bölgenin geneli hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için, daha önce verilen rakamlara bakılarak bir neticeye varılabilir⁶⁶.

(Tablo 5)

Vilayet'in A'şar Gelirlerindeki Gelişmeler

Sancak	1881	1890	1893	1898	1903*
İzmir	17.515.141	16.986.481	18.930.830	20.293.845	15.756.500
Saruhan	10.767.283	9.488.101	12.798.179	10.949.532	14.151.00
Aydın	10.914.115	8.159.719	6.726.469	8.051.931	7.584.000
Denizli	?	3.724.569	5.046.754	6.821.804	3.270.000
Menteşe	3.870.500	2.941.851	2.972.629	5.339.299	2.508.200
Toplam	43.067.039	41.302.611	46.476.754	51.458.309	45.843.500

(*1903 yılı aşar gelirlerine maktûen ihale olunan a'şar gelirleri dahil değildir.)

(Kaynak: Vilayet Salmâmeleri)

1908 yılı rakamları, vilayette üretilen buğday, arpa, yulaf, çavdar, darı, mısır ve pirinç gibi tahıl ürünlerinin, Anadolu tahıl üretimi toplamının % 13,15'ine tekabül ettiğini gösteriyor (Duran, 1331: 164). Nohut, fasulye, bakla, mercimek, patates, pamuk, keten, susam, tütün, afyon ve zeytin gibi sınaî ve bakliyat türü mahsullerin Anadolu toplamına⁶⁷ oranı ise, % 22,89 civarındadır⁶⁸. Bununla birlikte vilayet genelinde en fazla üretilen ürünün, kuru incir ve kuru üzüm olduğu zikrediliyor (Aydın VS, 1317: 472).

⁶⁶ Yerasimos, İzmir'in 1898 yılında 249,368 ton mal ihraç ederken, bu rakamın 1906'da 403,368 tona yükseldiğini söylüyor. Bkz. Yerasimos (1987: 300). Ancak belirtmeliyiz ki, İzmir limanından dışarıya ihraç edilen malların tamamı, vilayet genelini değil, aynı zamanda Hüdâvendigar, Adana ve Karesi vilayetlerinden gelen malları da içine alıyordu. Bkz. Aydın VS (1304: 372).

⁶⁷ Anadolu'ya dâhil olan bölgeler ise, Hüdâvendigar, Aydın, Ankara, Konya, Kastamonu, Tarbzon, Adana, Sivas, Mamûratü'l-Aziz, Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Van vilayetleri, İzmit, Kale-i Sultaniye, Karasi, Kütahya, Eskişehir, Karahisarî Sahip, Mentеше, Bolu Canik, İçel, Tekke, Kayseri, Niğde, Maraş, Urfa bağımsız livaları, Ayıntap kazası ve mümkün olduğu hallerde Hatay'ı teşkil eden Antakya İskenderun ve Beylan kazalarıdır. Bkz. Eldem (1994: 203).

⁶⁸ Yukarıda verilen oranlar, ortalama değerlerdir. Sözü edilen ürünlerin ayrıntılı dokümanı için Bkz. Duran (1331:167-173).

Zaten bölgeyle ilgili oldukça detaylı sayılabilecek bilgiler veren vilayet salnâmeleri de, sözü edilen bölgenin tarıma yönelik emek yoğun üretimde uzmanlaştığını göstermektedir⁶⁹. Çünkü vilayet genelindeki sancak ve ilçe merkezleriyle, köylerin hepsinden dışarıya ihraç edilen malların genel özelliğini zikreden salnâmelerde, bu durumu rahatlıkla görme imkanı vardır⁷⁰.

Hayvancılık

İlgili dönemde hayvancılığın, bölge ekonomisi üzerinde önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Nitekim vilayet gelirleri içinde âşar ve emlak gelirlerinden sonra en yüksek pay, ağnam resmine aittir (Aydın VS, 1300: 234-235). Vilayet genelinde 1882 yılında 1.249.384 koyun ile 1.570.855 keçi bulunduğu zikrediliyor. Bu rakamlardan, vilayet genelinde hayvancılıkla geçinen önemli bir nüfus bulunduğu anlaşılıyor. Bunların önemli bir kısmını aşiretlerin oluşturduğu söylenebilir de⁷¹, yegâne hayvan üreticisi olarak aşiretleri saymak doğru olmaz.

Yerleşik ahalinin bütünüyle pazara yönelik olmasa bile, hayvancılık yaptıkları tahmin edilebilir. Özellikle büyük baş hayvanların, geçimini tarımla sürdüren aileler için zaruri ihtiyaç olduğunu belirtmemiz gerekir. Hem çift sürmek hem de kağrı arabalarına koşulmak suretiyle nakliye işlerinde kullanılan öküz, eskiden beri köylünün vazgeçilmezleri arasına girmiştir. Vasıta-i nakliye olarak vilayet salnamelerinde öküz ve öküz arabasının sık sık zikredilmesi, bu düşünceyi haklı çıkarmaktadır.

1304 rakamlarına göre vilayet genelindeki 180.000 parça kuzu, 130.000 parça oğlak, 100.000 parça koyun, 40.000 parça keçi ve 55.000 parça sığır derisinden toplam 30.500 liralık gelir elde edildiğini biliyoruz. Bunların tamamı dışarıya ihraç edilmiştir (Aydın VS, 1304: 370-371). Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yanında, büyük baş hayvanlardan öküz ve boğanın en fazla üretildiği yerlerin başında, Ankara ve Konya'dan sonra Aydın vilayeti geliyordu (Duran, 1331: 177).

⁶⁹ Bu durumun özellikle Türk köylüsü için geçerli olduğunu bilhassa belirtmek gerekir.

⁷⁰ Bkz. *Aydın VS* (1317: 166, 180,193, 208, 216, 224, 232, 248, 256, 262, 268, 274, 294, 301, 308, 310, 326, 356, 364, 378, 390, 406, 435, 457).

⁷¹ Salnamelerde de ekseriyetle hayvancılıkla işğal edenlerin seyyar aşiretler olduğu zikrediliyor. İbid.

Akdeniz adaları için gerekli olan et ihtiyacının önemli bir kısmı, Aydın vilayetinden sağlanıyordu. Vilayet genelindeki toplam işlenebilir arazi ortalamasının ancak yüzde yirmi olduğu düşünülürse, hayvancılık için yeteri kadar mera ve otlak olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir.

(Tablo 6)

Vilayetlerin Sancaklarına Göre Muhtelif Hayvan Miktarları (1890)						
	İzmir	Saruhan	Aydın	Denizli	Menteşe	Toplam
Öküz	29.822	40.081	29.669	14.443	17.043	131.058
İnek	27.294	48.805	19.053	8.152	22.066	125.370
Manda	6.712	15.446	2.712	4.193	1.452	29.975
At	19.108	23.876	12.388	3.903	6.922	66.197
Eşek	21.083	30.279	23.171	14.696	8.770	97.999
Katır	3.543	3.750	1.501	1.494	1.116	11.227
Deve	4.832	5.125	5.794	1.352	3.952	21.057
Koyun	301.727	390.132	166.098	257.315	147.391	1.262.663
Keçi	173.440	388.825	181.998	589.789	281.319	1.615.371
Domuz	604	19	263	-	131	1.017
Toplam	587.625	946.160	442.647	895.340	490.162	3.361.934
Vilayet Sancakları ve Vilayet Genelindeki Ağnam Rüsümünü Gösteren Rakamlar 1892 (kuruş cinsinden)						
Sancak	İzmir	Saruhan	Aydın	Denizli	Menteşe	Toplam
Miktar	3.094.837	3.843.955	1.553.345	1.819.507	1.670.508	11.982.152
Yüzde	% 25.82	% 32	% 12.96	% 15.18	% 13.94	% 100

Kaynak: Cuinet, (2001: 43); *Aydın VS*, (1311: 312-313)

Yukarıdaki tabloya bakıldığında en fazla hayvan yetiştirilen sancağın, Saruhan olduğu açıkça görülüyor. Ağnam rüsümüne dair veriler de, bu durumu destekler mahiyettedir.

Bu durumu muhtelif tarihlerdeki ağnam gelirlerinden de izleyebiliriz. Mesela 1300 yılına ait salname verilerinde, vilayet genelindeki ağnam resmi 4.000.000 kuruş olarak belirtilirken (*Aydın VS*, 1300-1301: 234), 1305 yılına ait salnamedeki ağnam gelirleri toplamı 12.302.181 kuruş olarak gösterilmektedir⁷². 1894 senesinde ise vilayet genelindeki 1.121.980 koyunla, 1.524.867 keçi ve diğer büyükbaş hayvanlardan elde edilen yıllık toplam

⁷² 1301 yılı ile 1305 yılları arasındaki ağnam gelirlerinde görülen anormal artış, sadece bununla sınırlı değil, bütün kalemlerle ilgili bir artıştır. 1301 yılına ait salname kayıtlarındaki gelirler toplamı 38.917.979 kuruş iken 1305 kayıtlarında bu miktar 122.056.650 kuruşa yükselmiştir. Bkz. *Aydın VS* (1300-1301: 234); *Aydın VS* (1305: 186).

ağnam resmi 11.689.949 kuruş olarak zikredilmektedir⁷³. Vilayetin 1313 sene-i maliyesinde ağnam resminden elde ettiği gelir 15.563.463, 1314 sene-i maliyesinde ise 15.809.115 kuruş olarak kaydedilmiştir (Aydın VS, 1316: 549). Bunun % 26'sı İzmir, % 30'u Saruhan, % 14,5'i Aydın, % 14'ü Menteşe ve % 15'i Denizli sancaklarından elde edilen gelirlerdir (Aydın VS, 1317: 487). 1903 yılına gelindiğinde toplam ağnam geliri 13.155.915 kuruştur (Aydın VS, 1323: 399). Sancaklara göre yüzde dağılımında da fazla bir değişiklik görülüyor. 1307 yılına ait salname verileri ile yukarıda verilen rakamlardan anlaşıldığına göre, bölgede hayvancılığın en gelişmiş olduğu sancaklar sırasıyla Manisa, İzmir, Muğla, Denizli ve Aydın'dır.

Daha ziyade kışın kışlaklar, yazın da vilayet dâhili ya da vilayet mücaviri yaylaklarda yaşayarak hayvancılık yapan göçebe aşiretlerin yegâne geçim kaynağı, özellikle küçükbaş hayvancılıktır. Devlet erkânı, eskiden olduğu gibi ilgili devirde de aşiretlerden ciddi derecede rahatsız olmuştur. Bu rahatsızlığın kaynağı olarak, yerleşik ahalinin şikâyetleri gösterilebileceği gibi, özellikle askerlik hizmetine çağrılan aşiret mensuplarının bu işi savsaklamaları zikredilebilir. Sırf Aydın vilayetinde bu ve benzeri sebeplerden dolayı devlet zoruyla iskâna mecbur edilen aşiret efradı, 66.237'dir. Bunlar için bizzat devlet tarafından 10.000 civarında ev inşa edilmiştir. Kendilerine zirai aletlerle toprak tahsisi de yapılan aşiret mensuplarının, bu durumdan pek de memnun kaldıkları söylenemez. Bunlardan bir kısmının iskâna mecbur tutuldukları yerlerden firar ettikleri, buna mukabil devlet erkânının da aşiret mensuplarına ait kıl çadırları zorla ellerinden almak suretiyle, firarların önüne geçmeye çalıştığı zikrediliyor (Aydın VS, 1300-1302: 268-271).

Sırf hayvancılıkla geçinen aşiret mensuplarının zorla iskâna mecbur bırakılmaları, söz konusu grupların hayvancılık yanında, tarımsal üretim yapmaya da mecbur bırakıldıkları izlenimini doğuruyor. Geçen zaman içinde ağnam gelirlerinde hissedilir bir düşme yaşanmadığı gibi diğer vergi kalemleri içindeki oranları da değişmemiştir. Bu da yapılan uygulamaların çok da başarılı olmadığı izlenimi vermektedir. 1884'lerde ağnam gelirlerinin genel gelire oranı % 12,2 civarında idi (Aydın VS, 1302-1303: 171). Bu oran 1898'de % 14,4, 1903'te ise % 12 civarındadır. Aradan geçen on dokuz yıllık zaman diliminde, ağnam gelirlerinin toplam vergi gelirlerine oranında hemen hemen hiçbir değişiklik olmadığı görülüyor. Bazı yıllardaki düşme ve

⁷³ Sözü edilen tarihlerde vilayet genelinde 1.121.980 adet koyun ve 524.867 adet keçinin bulunduğu zikrediliyor. Bkz. *Aydın VS* (1313: 502, 533).

yükselmelerin sebebine gelince, bu durumu seyyar aşiretlerin ilgili mali yıl içinde, mücavir vilayet sınırlarına göç etmiş olmalarıyla açıklayabiliriz.

1325 senesinde vilayet genelinde 1.700 ton 160 kg. bal ile 109 ton 480 kg. bal mumu üretilmiştir (Duran, 1331: 178). Bundan anlaşıldığına göre bölgede yapılan arıcılık da önemli bir geçim kaynağı olarak dikkati çekiyor. Arıcılık yapanların hepsi için bu işin yegane geçim kaynağı olduğu söylenemez ancak, geçimini sadece bu yolla sağlayan ailelerin bulunduğu ileri sürülebilir.

İmalat Sanayi (Halıcılık ve El Dokumacılığı)

İlgili sahadaki gelişmelerle bunların gelişme seyrini etkileyen faktörler ve bu faktörlerin sözü edilen sahadaki etkinlik derecelerinin olumlu ve olumsuz sonuçlarını araştırmak tarihçiler için önemli bir problematiktir. Bahsi geçen sorunsalı sadece bu bölge değil, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiyesi'yle sanayileşmesini başaramamış üçüncü dünyanın da bir sorunsalı olarak kabul etmek gerekir. Dolayısıyla meselenin bütün yanları ile ortaya konularak analiz edilmesi son derece müşkül görünüyor. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar, meseleyi ağırlıklı olarak 1838 Ticaret Sözleşmesi ile buna bağlı olarak gelişen faktörlerin etkisine bağlama yolunu tercih etmişlerdir.

Çalışılan dönemdeki bölge tarımı incelenirken ulaştığımız sonuçlardan biri, özellikle tarımsal üretim çeşitlerinin farklı kesimler arasında bölüşüldüğüne dair belirtiler, büyük çoğunluğu oluşturan Müslüman ahalinin; pazara yönelik ziraî üretim imkânlarının, abartıldığı kadar fazla olmadığı yönündeki ihtimallere kuvvet kazandırıyor. İhracata yönelik tarımsal ürünler üzerindeki gayrimüslim ve ecnebi ağırlığı, her ne kadar Müslüman ahalinin bu sahaya yönelik üretim yapmadığı anlamına gelmese bile, yapılan üretimin mahiyeti ile bunun diğer ihraç ürünleri içindeki oranı hakkında, açıklanması gereken bazı hususlar bulunabileceği sorunsalını gündeme getiriyor. Bizim tahminimiz, ihraç malı tarımsal ürünler arasında sayılan palamut, mazi, meyan kökü, kök-boya ve hatta zeytinin pazarlamasında olmasa bile, üretiminde, Müslüman ahalinin önemli derecede etkili olduğu şeklindedir. Tahıl ve baklagil üretiminde dışarıya satılan mahsulün, bölge halkına getirisi ise oldukça düşüktür. Bu nedenle, ilgili üretim alanlarında kimlerin etkili olduğu, sonucu değiştirebilecek ağırlıkta değildir.

Bu durumda Müslüman ahalinin son derece sınırlı olan gelirini, bütünüyle ithal malı yabancı mamullere tahsis ettiğini söylemek oldukça zor

görünüyor. Kaldı ki köylerin ekseriyetinde, gerek aile içi tüketime gerekse yerel ve uzak pazarlara satış amacıyla yapılan tekstil üretiminin, zengin ve çok yönlü geleneklere dayanması, birinci iddiayı zayıflatıyor (Quataert, 1999: 103-104).

Bölge ekonomisi üzerinde oldukça önemli olduğu bilinen İmalat sanayiindeki gelişmeler ise, iki farklı mecra izlemiştir. Bunlardan birincisi Gördes, Kula ve Demirci yöresinde yaygın bulunan halıcılıkla, Eşme, Milas ve Takmak yörelerinde yaygın olan kilimcilik ve el dokumacılığı olarak bilinen sahadır (Aydın VS, 1307-1308: 745-746). Diğeri ise üretiminde daha çok gayrimüslim tebaa ve özellikle İngiliz ve Rum sermayesinin yoğunlaştığı fabrikasyon üretimdir.

Daha önceleri hane halkının kendi ihtiyaçları için ürettiği bilinen halı ve seccadelerin ticari yönden önem kazanması, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren batıyla sağlanan yoğun ekonomik ilişkilerle bağlantılıdır. Bu dönemde şark halılarına duyulan ilgi giderek artmış ve neticede bu ürünler önemli bir ticaret metâi haline gelmişti (Eldem, 1994: 85; Quataert, 1999: 246). 1890'lı yılların başına gelindiğinde, vilayet genelinde üretilen halı ve kilimlerin toplam miktarı 400.000 arşına (270.000 m.) ulaşırken, seccade sayısı 200.000'i aşmış ve bu iki üründen elde edilen toplam gelir 1.500.000.000, resmî rüsum ise 15.785.555 kuruşu bulmuştu (Aydın VS, 1307-1308: 746-747).

Bölgede üretilen halı ve kilimler, kalite ve estetik olarak homojen değildi. Kula seccadelerinin renkleri koyuluk, parlaklık ve kalınlık açısından diğerlerinden farklı olduğu gibi, tiftik ile dokunan seccadeleri de kadife gibi parlak ve daha yumuşak olmalarıyla diğerlerinden ayrılıyorlardı. Gördes'in seccade ve halılarındaki zarafet ve sağlamlık ise, kendine özgü başka farklılıklardan kaynaklanıyordu (Aydın VS, 1307-1308). Yüzyılın başlarında Akhisarlı ustalar da, Gördes halısına benzer halılar dokumaktaydı (Quataert, 1999: 245). Eşme ve Takmak kilimleri ise, kalite olarak Milas⁷⁴ kilimlerinden daha kaliteliydiler (Aydın VS, 1307-1308). Kalite ve mal farklılaşmasındaki bu ayrımlar, tabiatıyla fiyatlara da yansımıştı. En düşük kalite halı fiyatları daha düşük olmamak kaydıyla, 20 ila 30 frank arasında değişirken, daha kali-

⁷⁴ Milas bölgesindeki halı dokumacılığı özellikle 1890'lardan itibaren yapılan teşvikler sonucu canlanmaya başlamış ve talebe bağlı olarak da giderek artmıştı. Bkz. Aydın VS (1317: 457).

tehi halılar m² olarak 60 ila 100 franka kadar alıcı buluyorlardı (Cuinet, 2001: V/61).

Bölgede dokunan halıların en büyük alıcısı başta İngiltere olmak üzere Fransa ve ABD idi. Bu üç ülke, Uşak halıları da dâhil olmak üzere Batı Anadolu'da üretilen halıların % 80'ini alırken, geriye kalan % 20'lik kısmını Avusturya, Macaristan, Almanya, Yunanistan ve İstanbul piyasaları tüketmekteydi (İbid.).

Halı ve kilim dokumacılığının yoğunlaştığı asıl merkezler hiç şüphesiz Demirci, Gördes, Kula⁷⁵ ve Eşme kazalarıydı. Bununla birlikte dokumacılık faaliyetlerini sözü edilen merkezlerle sınırlandırmanın çok da doğru olduğu söylenemez. Mesela Bergama kazasının köylerinde dokunan "seccade"lerin İstanbul piyasasına gönderildiğini (Aydın VS, 1326: 310-317); Menemen ve Çal kazalarındaki nahiye ve köylerin birçoğunda, *kilim* ve *seccade* üretildiğini biliyoruz (Aydın VS, 1296: 82/1312:365). Kuşadası'na ait köylerde alınan tedbirler sayesinde, yüzyılın ilk çeyreğinin başlangıcına doğru, 40 adet halı tezgâhında üretimine başlanan halıcılığın günden güne ilerlediği kaydedilirken (Aydın VS, 1326: 409); çok daha erken dönemlerden beri dayanıklılığı ile meşhur olan *Takmak* kilimleri, Eşme'nin *Takmak* kasabasında üretilmeye devam ediyordu⁷⁶. Milas'ın Tuzâbad ve Kayabaş köyleriyle⁷⁷ Fethiye, Bodrum (Aydın VS, 1296: 135-136) ve Çal (Aydın VS, 1313: 344) kazalarında da halı ve kilim üretildiğini biliyoruz⁷⁸. Bir de Manisa (Aydın VS, 1326: 752), Söke (Aydın VS, 1297:118), Karacasu ve Buldan (Aydın VS, 1296: 113) gibi kazalar dâhilinde yaşayan Türkmen aşiretlerinin dokuduğu halı ve kilimler vardı.

Sözü edilen tarihlerde sayıları 350'ye yaklaşan (Aydın VS, 1307-1308: 748) halı tezgâhlarının bulunduğu Demirci kasabasında bu rakam, 1898 yılında 450'ye (Aydın VS, 1317: 371), 1908 yılına doğru ise 500'lü rakamlara ulaşmıştı (Aydın VS, 1326: 627). Gördes'te ise, 1883 yıllarında üretilen halı miktarı 50.000 arşına ulaşmışken (Aydın VS, 1302: 247), 10 yıl sonra bu ra-

⁷⁵ Osmanlı sanayi istatistiklerinden Gündüz Ökçün'ün yaptığı hesaplamalara göre Uşak'ta olduğu gibi Gördes ve Kula kazalarında, halkın % 24'ü geçimlerini halı dokumacılığından sağlamaktaydı. Bkz. Ökçün (1984: 123).

⁷⁶Bkz. Aydın VS (1302: 246); (1311: 275); (1313: 389); (1326: 595).

⁷⁷ Aydın VS (1296: 134); (1316: 519); (1317: 457).

⁷⁸ 1337 sayımlarına göre Menteşe sancağında bulunan toplam 580 tezgahta, 650'si kadın 4'ü erkek olmak üzere toplam 654 kişi halı ve kilim dokumacılığı yapıyorlardı. Üretilen halı ve kilimlerin değeri ise 500.000 kuruşa ulaşıyordu. Bkz. *İstatistik* (1337: 208)

kamın 600'den fazla tezgâhta dokunan halı miktarıyla, 150.000 arşına ulaştığı ve bundan 50.000 Osmanlı Lirası gelir elde edildiği görülüyor (Aydın VS, 1317: 414). Kula, 1892'de 500 ila 600 arasındaki halı tezgâhı sayısını 1904'te 900'e yükseltmişken, 1906 yılında bu rakam 600'e gerilemişti (Quataert, 1999: 246,248). 1913 yılına gelindiğinde ise tezgâh sayısı Kula'da 1.500, Demirci'de 600, Gördes'te 800 ve Buldan'da ise 250'ye ulaşmıştı (Eldem, 1994: 142-143). Sektördeki üretim ve fiyat dalgalanmalarını etkileyen esas faktörün ise iç piyasalardan ziyade, dış piyasalarla tüccarın müdahalesi sonucu üretim kalitesindeki bozulmalar olduğu söylenebilir⁷⁹.

(Tablo 7)

1892 Yıllarında Bölgede Dokunan Halı Miktarı ve Bunların Toplam Tutarı

KAZALAR	MİKTARI		TUTARI	
	UZUNLUK M	YÜZÖLÇÜM M ²	OSMANLI L.	FRANSIZ F.
GÖRDES	100.000	56.250	49.000	1.127.000
DEMİRCİ	45.000	25.312	23.000	529.000
KULA	63.000	35.437	37.500	862.500
TOPLAM	208.000	116.999	109.500	2.518.500

Kaynak: Cuinet (2001: 61)

Burada belirtilmesi gereken bir diğer mesele, üretim ilişkileriyle ilgilidir. Üretim sürecinin ilk aşamasından (iplik ve boyanın üretilmesi, boyanması, piyasaya sürülmesi, halı desenlerinin belirlenmesi vb.) nihai mal olarak piyasaya sürülme aşamasına, oradan da zaman ve mekân faydası sağlanarak ilave edilen değere varıncaya kadar, her farklı aşamada yaratılan katma değerlerin ne kadarının kimlerin eline geçtiği meselesi oldukça önemlidir⁸⁰. Yabancı sermaye ile aracı fonksiyonu üstlenen gayrimüslim uyrukluların rolü, bu sektörde de belirgin bir biçimde karşımıza çıkıyor. 'Yabancı bir şirket olan

⁷⁹ Halı dokumacılığında geleneksel kökboya yerine dışarıdan ithal edilen anilin maddesi kullanılmasının fiyatları olumsuz yönde etkilemesi üzerine yerel yönetim ipliklerde anilin/kalp boya kullanılmasını yasaklayarak kökboya kullanılma mecburiyeti getirmişti. Bkz. *Aydın VS* (1306: 108 vd.).

⁸⁰ Halı üretimi ve pazarlaması üzerindeki yabancı tahakkümünün yüzyılın başlarına kadar devam ettiği görülüyor. Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'nde yayımlanan yazılarda buna dair yoğun şikayetler rastlanıyor. Bu cümleden olarak İzmir'de bulunan ecnebi sendikasının boyundurduğundan kurtularak birlikte hareket edilmesi halinde Londra, Paris vs. yerlerdeki ticarethaneler nezdinde belli taahhütlerde bulunan sendikamın üreticilerin isteklerine boyun eğmek zorunda kalacağı belirtiliyor. Bkz. *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Gazetesi* (10 Mayıs 1326; 485 vd.).

Şark Halı Kumpanyası Demirci, Akhisar, Kula, Manisa, Gördes, Uşak⁸¹, Denizli, Milas ve daha birçok Batı Anadolu şehir ve kasabasında bulundurduğu *acentalar*⁸² aracılığıyla yerel üreticileri *putting-out* sistemine göre (Ökçün, 1984: sunuş bölümü) örgütlemiş ve üretimin bütün aşamalarının kontrolünü eline geçirmiş bulunuyordu.

Aşiretleri⁸³, en azından üretim aşamasında bu sürecin dışında düşünsek bile, kasaba merkezlerinde bütün mesailerini bu işe vermiş⁸⁴ üretici gruplarını bunun dışında tutma ihtimalinin son derece zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Demiryolları dışında Türkiye'deki en büyük yatırımcı şirket olan Doğu Halı Yapımcıları Şirketi, toplam halı üretiminin % 45 gibi önemli bir miktarını tek başına kontrol ediyordu (Kurmuş, 1974: 133-134).

Halıların dokumasının temel girdisi olan halı ipliğinin üretim ve boyanmasıyla, dağıtım ve pazarlama işlemlerinde aslan payını yerli ahali değil İngiliz, Fransız, Rum ve Ermeni sermayesi alıyordu. Ancak asıl etki İngilizlerin elindeydi. İzmir'de bulunan altı ticaret evi, halı ipliklerinin eğrilmesinden ihracatına kadar bütün üretim sürecinin ellerine geçirmiş bulunuyordu. Köylüler ve fabrikalardan toplanılan iplikler sadece köylülere değil, İzmir'de Rumlar tarafından işletilen 15 iplik fabrikasına da gönderiliyordu. Benzer bir girişimin örneği, daha içerilerde, Turgutlu ve Demirci gibi kasabalarda, Ermeniler tarafından işletilen atölyelerde görülüyordu. Ayrıca kendisi de bir iplik tüccarı olan C. Offley, Akhisar'daki iplik fabrikasında aynı sektöre iş yapıyordu. Demirci'de bir İngiliz tarafından çalıştırılan çok modern bir fabrikanın dışarıdan iş kabul edip etmediği ise bilinmiyor (Kurmuş, 1974: 129).

Söz konusu dönem; tarım sektöründe olduğu gibi, bu sektörde de üretim biçim ve ilişkilerini hissedilir derecede dönüştürmüştü. Halı üretiminde yaratılan toplam katma değerın önemli bir kısmının, yabancı

⁸¹ 1908 yılında sadece Uşak kazasından yaklaşık olarak yedi ila sekiz yüz bin liralık halı ülke dışına ihraç ediliyordu. Bkz. *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Gazetesi* (29 Nisan 1326; 474.).

⁸² İngilizlerin köylerdeki aracılığını köy muhtarları yaparken, halıların dokuyuculardan toplanmasını işini *Ermeni* ve *Rum* komisyoncular yapıyordu. Bkz. Kurmuş (1974: 130-131).

⁸³ Aşiretler tarafından dokunan heybelerle seccadeler 'o derece zarif ve incedir ki maharetlerini takdir etmek mümkün değildir.' Bununla birlikte bunların toplam halı üretimi içindeki payları son derece düşüktür. Bkz. *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Gazetesi* (25 Mart 1326; 414).

⁸⁴ Salnâme kayıtları Demirci'deki halı tezgahları ile ilgili olarak; "Demirci'de e'l-yevm 230 aded desigâh olup 'küllü yevm' bunların kâffesi işlemektedir." kaydını düşmektedir Bkz. *Aydın VS* (1307-1308: 748).

sermaye ile gayrimüslim komisyoncuların eline geçmesi, ilgili sahada üretim yapan kadınlı/erkekli Müslüman işgücünün, bir anlamda yarı proleter ücretliler haline gelmesi sonucunu doğurmuştu.

Bölgede gerek aile içi tüketime gerekse yerel ve uzak pazarlara satış amacıyla yapılan tekstil üretiminin, zengin ve çok yönlü geleneklere dayandığı biliniyor. Çeşme'ye bağlı Alaçatı ve Yeninahiye *dokumacılık*; Ödemiş *ipek dokumacılığı*; Muğla ve Aydın çeşitli beyaz ve renkli ipek ve adı *peştamal imalatı*; Nazilli peştamal, havlu, ipek ve iplikten gömleklik bez ve astarlık imalatı; Manisa ise gömleklik bez ve özellikle alaca dokumacılığında çok ileri gitmiş bulunuyorlardı (Aydın VS, 1307-1308: 745-746).

Asıl şöhretini çulhacılıkta kazanan Manisa şehir merkezinde, (Aydın VS, 1312:395) XX. yüzyıl başlarında, 950 kişinin çalıştığı tezgahlarda 6.000 top dokuma/alaca; 100.000 top çeşitli bez, çarşafık ve Trablus taklidi kuşak dokunuyor ve bunların dörtte biri vilayet dâhilinde sarf olunurken, geriye kalanları İstanbul, Bursa, Selanik ve sair yerlere ihraç ediliyordu. Aynı şehirde "*Manisa Mensucât-ı Dâhiliye Ticarethanesi*" adıyla kurulan zanaat atölyesinde kazmir, şiyak ve benzeri kumaş dokumaları günden güne geliştirilmiş ve Bursa'da düzenlenen dâhili zanaat sergisinde derece kazanmışlardı (Aydın VS, 1326: 584). Manisa'daki üretim yalnız bunlarla sınırlı değildi. 50.000 tane el havlusunun da üretildiği bölgede dokunan mensucanın yıllık değeri, 1890 yılı ortalarında 2,6 milyon kuruş olarak tahmin edilmektedir⁸⁵. Manisa'ya bağlı Alaşehir kazasındaki hane halkının evlerinde dokunan gömlekliklerle, benzeri ipekli ve sade bezler civar kazalara ihraç edilmekteydi (Aydın VS, 1326: 616). Önemli bir üretim yoğunluğuna sahip Buldan ve Manisa arasındaki bu kasabada iki adet pamuk fabrikasının bulunması, bir rastlantı olarak değerlendirilemez⁸⁶. Akhisar'da da her tür pamuk bezi ve iplik boyasıyla bunlara ilave olarak çuval, keçe ve hayvan takımları üretiliyordu (Aydın VS, 1300-1301:192). Geleneksel yöntemlerle yapılan üretimin yanı sıra, kasabada çorap ve fanila üreten bir fabrika da kurulmuştu (Aydın VS, 1317: 355). 1908 gibi geç bir tarihte, Soma'da dokunan

⁸⁵ Bkz. Quataert, (1999: 166). 1913 sayımlarını analiz eden Ökçün, Manisa'daki ev tezgahlarında bulunan 650 tezgahta kadınlı erkekli 1.300 kişinin çalıştığını ve yıllık 3.000.000 kuruş gelir elde ettiklerini belirtmektedir. Kullandıkları iplikler İtalya, Hindistan, İngiltere, Avusturya iplikleriydi. İzmir Şark Sanayi Şirketi iplikleri ancak % 1'i teşkil ediyordu. Bkz. Ökçün (1984: 139).

⁸⁶ Bkz. Cuinet (2001: 190).

pamuk bezlerinden ihtiyaç fazlası önemli bir miktar, kasaba dışına ihraç ediliyordu (Aydın VS, 1326: 643-647).

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Denizli, Batı Anadolu'nun en canlı kumaş üretim merkezlerinden biri haline gelmişti (Quataert, 1999:105). Özellikle alaca üretiminde, Şam ve Halep dokumalarıyla sıkı bir rekabet içine giren Denizlili tekstil üreticileri, bölge içinde giderek etkinliklerini artırdılar (Aydın VS, 1302: 253). Geçen zaman içinde Denizli, Buldan, Gâzi ve Sarayköy'lerinde dokunan alaca, oda takımları, üstlük, kırmızı ve siyah boğasi ve gömleklik bezlerin sürümü talepteki değişime bağlı olarak arttı. Sadece Denizli dâhilinde bulunan alaca tezgâhlarında birkaç fabrikanın mamullerini sarf edebilecek üretim yapılabiliyordu (Aydın VS, 1296:113,1297:118). Yüzyılın son çeyreğinin ikinci yarısına doğru Denizli'de bulunan 190 tezgahın 100 tanesinde alaca (37.100 top), 60 tanesinde peştamal (21.600 top) ve 30 tanesinde de bez (1.730 top) üretimine mahsus olmak üzere yılda toplam 68.530 top kumaş üretiliyordu (Aydın VS, 1307: 748-749).

Bölgenin asıl üretim merkezi ise yüzyılın başında nüfusu ancak dört bine ulaşan Sarayköy'dü. 1880'lerde 200.000 topa ulaştırdığı Şam ve Trablus tarzı dokumalarını (Aydın VS, 1302: 253), aradan geçen kısa süre içinde, 1890'lı yılların başında, % 50'lik bir artışla 320.720 topa ulaştırmıştı. Bunun hemen hemen tamamı, Sarayköy kazasına⁸⁷ bağlı Gaziköy⁸⁸ nahiyesindeki 784 tezgâhta üretiliyordu. Bu tezgâhlarda dokunan tekstil ürünleri, daha ziyade üstlük bez (*yıldırma*), kuşak ve alaca gibi mensucattan ibaretti (Aydın VS, 1307: 749). 1908 yılına gelindiğinde, artan iç talep ve pazar payına bağlı olarak tezgâh sayılarını da artıran dokumacılar, üretim hacmi genişletmeye devam ettiler (Aydın VS, 1326: 544). Bölgedeki bu canlılıktan dolayıdır ki, Sarayköy'de iki tane de pamuk tasfiyesine mahsus fabrika kurulmuştu (Aydın VS, 1317: 314).

Sarayköy gibi Buldan kazası da ilgili sahada hatırı sayılır bir yer edinmişti. Toplam 640 tezgâhın bulunduğu kasabada peştamal, yıldırma,

⁸⁷ Sarayköy kasabasında sözü edilen yıllarda buharla işleyen iki tane pamuk tasfiye fabrikası bulunuyordu. Adı geçen fabrika büyük bir ihtimalle bölgedeki pamuk ipliği talebini karşılamak için kurulmuş olmalıydı. Bkz. Aydın VS (1302: 253).

⁸⁸ Salname kayıtlarının Sarayköy'e bağlı Gaziköy olarak zikrettiği yerleşim birimi hem Quataert (1999: 105), hem de Cuinet (2001: 62) tarafından Kadıköy olarak belirtilmesine rağmen, biz salname kayıtlarına bağlı kalarak Gaziköy ismini kullanmayı tercih ettik.

sarik ve yorgan bezi gibi tekstil çeşitlerinden başka (Aydın VS, 1307: 749); kilim ve seccadeyle, kıldan mamul çul, çuval ve her tür alaca ve ipekli kumaş piyasaya sürülüyordu (Aydın VS, 1311: 362). Buldan, bilhassa yatak ve masa örtüleri dokumasında ünlenmişti. Burada 40.000 top alaca ile benzer miktarda yastık ve yastık kılıfı dokunuyordu. Buldanlı dokumacılar, ayrıca, yarım milyondan fazla mendil ve çok sayıda pamuklu perde üretiyorlardı. Buldan kazası da on dokuzuncu yüzyıl sonuna doğru üretimini hızla artırarak, bir on yıl içinde tezgâh sayısını iki katına, 1500'e çıkardı (Quataert, 1999: 105).

Bu iki kasabanın yanı sıra, Tavas kasabasında da muhtelif türde tekstil üretimi yapılmaktaydı. Kasabadaki 175 tezgâhta 143'ü kadın, 43'ü erkek olmak üzere 186 kişiden oluşan işçiler, yıllık 2.000 top alaca, 1.000 top kuşak, 9.100 top boğası, 1.850 top ketenbezi ve 750 top kaba bez olmak üzere toplam 14.800 top tekstil malından 85.900 kuruşluk gelir elde ediyorlardı. Ayrıca verilen bilgilerden, bölgede üretilen tekstil mamullerinin birim fiyatları hakkında da fikir sahibi olabiliyoruz. Buna göre alaca 7, kuşak, 5, boğası 6, keten bezi 3 ve kaba bez 9 kuruşa satılmaktaydı (Aydın VS, 1307: 748).

İmalat sanayii ve bilhassa dokumacılıkta görünen bu canlılık, bölgenin ticari hayatına da yansımıştı. Denizli merkezde bu gelişmelere paralel olarak, (1904-1908) dört yıl gibi kısa bir zamanda, 239 yeni dükkân ve mağaza yapılarak hizmete açıldı (Aydın VS,1326: 502).

Aydın'da ise, bol miktarda peştamal takımları dokunmaktaydı. Bunlar basit ve ipekli olmak üzere, rengârenk ve gayet zarif görünümlü peştamallardı. Ayrıca kıl torba ve çuval üretimi sancak ihtiyaçlarını karşılayacak seviyeye ulaşmıştı. Bozdoğan'da dokunan gömlek ve donluklarla sair giysilik bezler, bölge ahalisinin ihtiyacını karşılayacak bir üretim hacmine ulaşmıştı (Aydın VS, 1296, 113/1297,118/1307, 748). Bölge içinde tarımsal üretimden aslan payını alan ve son derece verimli topraklara sahip bulunan Nazilli, keten bezi ile kıl ve pamuktan mamul kuşak dokumacılığında bir hayli şöhret sahibiydi. Burada sadece keten bezi ve kuşak üretimi değil, aynı zamanda ipekli hamam takımları ve havlu çeşitleri, ayrıca, peştamal ile ipek ve iplikten mamul gömleklik ve astarlık bezler üretiliyordu. Gerek mahalli, gerekse ülke piyasalarına yönelik kasaba tekstillerinden başka yöre ahalisi basma, Amerikan bezi ve sair kumaş ihtiyaçlarından bir kısmını da dışarıdan karşılıyordu (Aydın VS,1296: 113/ 1302: 251/ 1307: 748/ 1311: 320-321). Nazilli'nin nahiyelerinden biri olan Kuyucak nahiyesinde de, piyasa için

ipekli ve pamuklu hamam takımlarıyla havlu, mavi bez, 'organ ve sicim gibi mamullerin'⁸⁹ üretimi yapılmaktaydı (Aydın VS, 1326: 505).

Aydın sancağına bağlı Karacasu kazasında üretilen ketenli ve ipekli hamam takımlarının sürümü oldukça fazlaydı. Ayrıca heybe ve harar üretimi ile alaca, peşkir, yemeni, peştamal havlu ile mavi bez olarak tabir edilen bir tür kumaşın dokuması yapılıyordu (Aydın VS, 1297:118/ 1326:476). Söke'de Orhaniye muhacirleri tarafından yapılmakta olan beyaz ve renkli, çeşitli türden zarif kuşaklar dikkat çekici bir görünüme sahiptilerdi. Bozdoğan kazasında yerel ahaliye yönelik olarak üretimi yapılan gömleklik ve donluk giysiler yanında, aynı kazaya bağlı üç ayrı köy ahalisi kıldan çul, çuval, torba, harar, heybe ve ipekliler üretiyorlardı (Aydın VS: 1296: 113/ 1297: 118/1298/147-148/1307: 746-748).

İzmir'e bağlı Bergama, Ödemiş⁹⁰, Urla, Çeşme ve Menemen⁹¹ kazalarında da benzer biçimde el dokumacılığı yapılmaktaydı. Bergama'da ipekli ve ipeksiz çarşaf ve havlu ile halı-heybe ve şayık taklidi kumaşlar üretiliyordu (Aydın VS: 1312: 226). İpekli mendil yanında kasabada üretilen ipekli ipeksiz çeşitli bez ve keten peşkir mamulâtı, çok çekici özellikleriyle külliyyetli miktarda dışarıya ihraç ediliyordu (Aydın VS: 1300: 239). Tire kazasında da 'oğan' ve 'beledi' tabir edilen döşemelik ve perdelik kumaşlar ile alaca imali yapılıyordu. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren varlığı bilinen ipekli peştamal, pamuk bezi, iplik alacası ve organ gibi mensucatın civar bölgelere ihracından başka (Aydın VS, 1302: 238), özellikle kasaba içinde bulunan 60 kadar tezgâhta beledi ipliği namıyla iki tür iplik üzerinden minder, perde, yorgan üretiminde fevkalade sağlam olan bir tür kumaş da, civar mahallere ihraç ediliyordu (Aydın VS, 1326: 350). Çeşme kazasında yerel ahalden bir kısmı, Alaçatı ve Yeninahiye merkezlerindeki bazı hanelerde, halı ve iplikten bez ve peşkir ile perdelik kumaş üretimi yapıyorlardı (Aydın VS, 1313: 246)

⁸⁹ Nazilli'de üretilen organ ve sicimler Aydın havalisinin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra, başta İzmir olmak üzere bütün bölgeye gönderiliyordu. Bkz. Aydın VS (1296:113).

⁹⁰ Salname kaynakları; "İpekten elbise ve çarşafıklarla mendiller ve boyun atıkları dokuyan tezgâhlar, bir hayli üretimde bulunmakla birlikte, taraklarının seyrek olması sebebiyle pürüzlü mamuller ortaya çıkmakta ve talebi azalmaktadır." tespitinde bulunarak, üretim teknolojisinin yeterli olmayışından dert yanmaktadırlar. Bkz. Aydın VS (1326: 275).

⁹¹ Menemen'de üretilen 'akmeşe' kazanın önemli ihraç malları arasında sayılıyordu. Menemen'e bağlı köylerin çoğunda üretilen gömleklik bezlerin yanında kasaba merkezinde bulunan altı adet imalathanede bol miktarda desti ve bardak imal ediliyordu. Bkz. Aydın VS (1312: 295/ 1296: 82). Kazada un öğütme, zeytin ezme ve pamuk tasfiyesine yönelik, üç tane de fabrika bulunuyordu. Aydın VS (1319: 189).

Sadece bu iki nahiyede yapılan ve 'Ödemiş mendili' denilen ipekli dokumadan yıllık 10.000 top üretiliyordu (Quataert, 1999: 105)⁹². Aynı kazada azımsanamayacak miktarda (4.000 kantar) kökboya üretiliyordu (Aydın VS, 1296: 97). 1908 gibi geç bir tarihte Kuşadası'nda üretilen alaca, peştamal, dokuma bezleri gibi mensucatın ihtiyaç fazlası İzmir, Karahisar ve Konya gibi komşu vilayetlere ihraç edilmekteydi (Aydın VS:1326: 409).

Muğla'nın bazı kazalarında özellikle Köyceğiz'de yöre ahalisinin ürettikleri alacalarla kendi ihtiyaçlarının önemli bir kısmını karşılayarak dışarıya olan bağımlılıklarını asgariye indirdikleri biliniyor (Aydın VS, 1312: 479/1326:710). Bodrum'da bol miktarda yün kuşak imal edilmekteydi (Aydın VS, 1302: 255).

Tekstil sektörüne ait iç piyasada, yerli ve yabancı mamuller arasında kıyasıya bir rekabet vardı. Salnâme kayıtlarıyla İzmir Ticaret Odası istatistikleri bunu doğrulayan bilgiler vermektedir. Ticaret Odası istatistiklerine göre 1901 yılının ilk altı ayında limana giren pamuklu, yünlü, ipekli, keten vb. tekstil mamullerin toplamı (Buna metre ve kg. cinsinden gelenler dâhil değildir.) 313.058 topa ulaşmıştı. Hâlbuki aynı yıllarda sadece Aydın ve Sarayköy'de üretilen dokuma mamullerinin 450.000 topa ulaştığını biliyoruz. Buna, tezgâh sayısı 1.500'e ulaşan Buldan dokumacılarının ürettiği ürünler dâhil değildir. Kaba bir hespla sadece Buldan'da üretilen dokuma miktarının Aydın ve Sarayköy'ünde üretilenlerin toplamına ulaştığı sonucuna varılabilir. Kaldı ki, limana gelen tekstil ürünlerinin tamamı sadece bölge halkının ihtiyaçları için değil, aynı zamanda Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki halkın ihtiyaçları için de ithal ediliyordu⁹³. 1910 yılı itibarıyla bölgedeki tezgâh sayısını 9.350 olarak tahmin eden Eldem'in hesaplamalarına göre, bu tezgâhlarda yaklaşık olarak 26.000.000 metrelik dokuma yapılıyor ve bu ürünlerin toplam değeri 57.000.000 kuruşa ulaşıyordu.

Ticaret Odası istatistikleriyle bölge yıllıklarının verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, bölgede yapılan üretimin tamamı iç piyasaya yönelik değildi. Limana gelen ve giden malların dökümünden anlaşıldığı kadarıyla, bütünüyle çöktüğü düşünülen bu sektörün hala ayakta durmaya devam ettiği görülüyor.

⁹² Ödemiş'te ipek mendil, ipekli ve ipeksiz çeşitli bez ve keten peşkirle, alaca mamulleri çok enfes çeşitleriyle kasaba dışına bol miktarda satılıyordu. Bkz. *Aydın VS* (1302:239).

⁹³ İzmir limanı Hüdâvendigar, Konya ve Adana vilayetleriyle diğer bazı vilayetlere sevk olunan Avrupa emtiasının da girişi yeri idi. Bkz. *Aydın VS* (1326:177).

(Tablo 8)

Biçi	İngiltere, Avusturya-Macaristan, İtalya, Fransa, Hollanda ve Almanya'nın İzmir İlmanına Yaptıkları Toplam Tekstil İhracatı (1901)									
	Pamuk	Yün	İplik(*)	İpek	Keten	Kazmir	Aba ve Şayık	Kana- viçe	Mişmiş	Çuka
Kg.	484.210	4.180	410.062	192.955	4.469	127.160	0	49.341	398	0
m.	7.118.577	287.677	173.363	22.493	37.218	0	22.808	7.774	2.188	60.069
Top	309.179	2.490	76.675	449	244	0	0	0	696	0
1910-1913 YILLARINDA EGE BÖLGESİ VE DENİZLİ'DE EL DOKUMACILIĞI										
Mevki	Tezgah Sayısı		İplik Sarfıyatı (ton)		Dokuma (m.)		İmalat Kuruş			
Ege Bölgesi	2.380		830		5.000.000		12.000.000			
Denizli	6.970		3.480		21.000.000		45.000.000			
AYDIN DEMİRYOLU HATTINDAN İZMİR LİMANINA GELEN VE GİDEN MANİFATURA VE İPLİK (kg.)										
Tarih	Gelen	Giden	Tarih	Gelen	Giden	Gelen Toplam	Giden Toplam			
1901/1	83.830	1.108.226	1901/2	126.987	2.192.752	210.817	3.300.978			
1902/1	358.410	1.227.282	1902/2	2.012.468	196.033	2.371.162	1.423.315			
1903/1	188.048	1.114.260	1903/2	334.551	1.717.275	522.599	2.831.535			
1904/1	390.674	1.125.254	1904/2	334.800	1.872.981	725.474	2.998.235			
1905/1	278.044	?	1905/2	285.998	?	?	?			

Kaynak: İstatistik, (1901:1-17) Eldem, (1994:88)

Yukarıda verilen bilgiler, ülkenin dünya-ekonomiyle en sıkı irtibat kurduğu bu batı bölgesinde, yerli üreticilerin, tekstil sahasında piyasayı bütünüyle Avrupa'dan gelen pamuklu ve yünlü tekstil ürünlerine terk ettiği yönündeki iddiaları büyük ölçüde temelsiz bırakıyor denebilir⁹⁴. Burada bahsedilen ürün ve üretim merkezleri daha çok piyasa için üretimi yapılan mamullerle bunların üretildiği yerlerdir. Bir de piyasa için değil de halkın kendi ihtiyaçları için ürettiği geçimlik mamuller vardır. Son derece sınırlı gelir kaynaklarına sahip bölge halkının, bu imkânlarını bütünüyle batının harcıâlem tekstil mamullerine sarf etmek yerine, kendi ürettiği el işi dokumaları tercih etme ihtimali akla çok daha yakın görünüyor. Bu tarz üretim biçimlerinin boyutları, piyasaya yönelik olmadıkları için, ne vergi memur-

⁹⁴ Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru; "Denizli ve Menteşe cihetlerinde Buldan dokuması, Saruhan taraflarında Manisa alacası sarf olunmaktadır. O taraflarda ahalinin pek çoğu elbise ve döseme gibi şeyleri mahalli mezküre mamulâtundan yapmaktadır." Bkz. *Aydın VS* (1306: 107).

larını ne de yabancı tüccarı fazla ilgilendirmiş olmamalıdır. Dolayısıyla resmi kayıtlarla konsolosluk raporlarında bu tür bilgi ve belgelere rastlanılmayışını tabii karşılamak gerekir⁹⁵. Bunu sadece bölge ile sınırlamak, gerçeği olduğu gibi yansıtmaz. Bu satırların yazarı hem de 1970'li yılların Türkiye'sinde, ev halkının kendi imkânlarıyla ürettiği tekstil mamullerinin birçoğunu, bir önceki neslin yaygın biçimde kullandığını aile büyüklerinden dinlemekle kalmamış, bazılarını bizzat kendisi de kullanmıştır⁹⁶.

Bir de hem Müslüman hem de gayrimüslim ahali arasında geleneksel giysileri giymenin çok yaygın bir alışkanlık olarak kalmaya devam ettiği unutulmamalıdır. Devam eden batılılaşmaya ve batılılaşmanın mevcut davranış ve giyim tarzlarının yok olması anlamına geldiği var sayımına rağmen bu böyle olmuştu (Quataert, 1999: 49). Yirminci yüzyıl başlarında bölgede tenekecilik yapan İzmirli bir Yahudi'yle, yine aynı yıllarda bölgede yaşadığı bilinen orta ve üst sınıflara mensup diğer Yahudilerin giyim tarzlarına bakıldığı zaman bu durum rahatlıkla görülebilir (Nahum, 2000).

Bölge tarımıyla ilgili vardığımız sonuçların en önemlilerinden biri, Türk Müslüman ahalinin piyasaya yönelik tarımsal ürünler içindeki payının gayrimüslim uyrukluların paylarına göre daha düşük olma ihtimaliydi. Bunu destekleyecek dokümanlar, aksini gösteren bulgulardan daha fazla olduğundan, bu durumu veri olarak kabul etmek lazım gelir ve ona gör akıl yürütülürse, işgücünün, özellikle kadın ve genç kızların, mesailerinin önemli bir kısmını evlerinde bu tür dokuma işlerine ayırdığı ileri sürülebilir⁹⁷.

1921'de yapılan sayımlarda da hane halkının kendi ihtiyaçları için yaptığı dokuma miktarının, toplam içindeki oranlarının daha yüksek olduğu görülüyor. Gerçi, aralıksız olarak devam eden savaş yıllarının ülkeyi sosyal ve

⁹⁵ Yirminci yüzyıl başlarında kırsal alanlardaki ev içi dokumacılığının en önemli aile zanaatı olarak, Anadolu ve Suriye'nin her yerindeki en uzak köylere kadar yayıldığını zikreden Pamuk, buralarda kullanılan ipliklerin ithal malı iplikler olduğunu söylüyor. Bkz. Pamuk (1984: 122). Quataert, aynı tarihlerde yurt içi üretimde kullanılan dokuma ipliklerinden en az % 25'nin yerli üreticiler tarafından karşılandığı kanaatindedir. Bkz. Quataert (1999: 74).

⁹⁶ Bahsedilen yer Ankara'nın kuzeyinde Bolu'ya bağlı küçük bir yerleşim birimi olan Kıbrısık kazasıdır. Bölgede yapılacak küçük bir gezi, yaşı otuz beş ve kırkın üzerinde olan kadınların tamamının çeyiz sandıklarında, yemeni vb. eşyalar dışında, harici giysi olarak giyilen son derece dayanıklı el dokuması kumaşların bulunduğunu gösterir. Her ne kadar giysi dokumalarında kullanılan girdilerin (özellikle iplik hatta bir bölümüyle boya) tamamı yerli olmasa bile, dokumacılık halkın vazgeçilmezleri arasındadır. Benzer üretim kalıpları, ülkenin çoğu bölgesinde sıkça karşılaşılabilecek bir durumdur.

⁹⁷ Benzer yaklaşımlar için, bkz. İnan (1983: 29-30).

ekonomik açıdan bütünüyle tükettiği bir dönemin tablosu olan bu rakamlar kriter olmasa bile⁹⁸; öncesi ve geleneği olmayan bir yapının, yani geçimlik olarak sürdürülen el dokumacılığının bir anda ortaya çıktığı da iddia edilemez. Bu nedenle kökleri çok eskilere dayanan bu geleneğin, geçiminin önemli bir kısmını tarımsal ürünlerden sağlayan bir ülkede, özellikle mevsimlik değişmelere bağlı olarak değişen gelir dalgalanmalarının zorlamasıyla, öneminin göreceli biçimde artıp eksilmesi akla daha yatkın görünüyor⁹⁹. Konumuzla bağlantısı açısından Cumhuriyetin başlangıç yıllarında Bilecik vilayetine bağlı Kurtköy'ünde öğretmenlik yapan bir gözlemcinin izlenimleri ilginçtir¹⁰⁰;

“Bizim köy, kasabaya gitmek için giyecek bir çift ayakkabı, kasabadan köye gelecekleri ağırlamak için bir okka kahve ve şekerinden başka bir şeye para vermez. Köyümüz pancar eker. Bütün tatlı ve şekerleme ihtiyacını bundan hazırlar. Kalanlarını da Uşak şeker fabrikasına satar. Tereyağı dışarı gönderilir. Kendileri haşhaştan aldıkları yağı yerler. Ayrıca Afyon da ekerler. Köyün ortaklama bir yağhanesi vardır. Köyümüz eskidenberi pamuk ekmektedir. Kadınlar kendi ellerile iğlerle bu pamukları büklerler. İplik yaparlar. Bildikleri otlarla boyarlar. *Öyle sanırım ki, evinde tezgâhı olmayan aile yoktur.* Kadınlar üstlüklerini, don ve gömleklerini ve çarşafalarını bu pamuktan dokurlar. Terzileri de kendileridir. Erkeklerinin ayaklarındaki dizlikler ve dolaklar, sırtlarındaki kebe ve saltalar hep Kurtköy yünündendir. Kadınlar kendi kirman'larıyla yün ve yapağıyı iplik haline getirirler ve sonra çulhalıklarında dokurlar.”

Bölge üzerine yapılan bazı çalışmalar, bir sonrakini öncesiyle karşılaştırırken, lonca teşkilatının çözülme yapısı üzerine akıl yürütüp buna göre hüküm verdiklerinden, çok önemli bir noktayı gözden kaçırmışlardır.

⁹⁸ Halı ve kilimcilik, bezcilik, dokumacılık, kıl dokuma, kendir ve urgan, şak ve aba, ipekçilik, keten ve kumaş başlıkları altında verilen istatistikî bilgilerden, ülkenin genel manzarasını görme imkanı bulunuyor. Bu istatistiklerde Antep, Kastamonu, Antalya, Sivas ve Trabzon gibi vilayetlerin bariz bir üstünlüğü görülüyor. Sayımın yapıldığı tarihte, çalışılan bölgenin (Muğla hariç) tamamı işgal altında olduğu için sayımları yapılamamıştı. Bkz. *İstatistik* (1337: 208-216).

⁹⁹ İnalçık da, Osmanlı tekstil üretimi üzerindeki İngiliz ve Hindistan etkisini tartıştığı çalışmasında; asıl büyük pazarın, yani köylünün harcadığı kaba bez piyasasının ele geçirilmesinin zaman alacağına işaret etmektedir. Bkz. İnalçık (1996: 313).

¹⁰⁰Bkz. Tökin (1990: 24-25).

Tanzimat sonrasında Avrupa rekabetinin lonca teşkilatını elimine ettiği doğrudur. Aynı dönemde bilhassa İzmir ve hinterlandında görece bir refah artışının olduğu da yadsınmaz. Bu süreç bölgenin demografik yapısını, özellikle İzmir merkez ve kasabalarda önemli ölçüde değiştirmiş ve buna bağlı olarak hem tüketimin niteliği, hem de miktarında farklılaşmalar, hatta artışlar yaşanmıştır. Kritik soru işte bu noktada yoğunlaşmaktadır. Yaşanan bu vb. gelişmeler, bölgedeki yerel zanaatların yeniden yapılanmasını mı, yoksa tamamen tasfiye olması sürecini mi başlatmıştır? Bize göre Avrupa rekabetinin meydan okuması, mukabil iki cevap türüyle karşılaşmıştır. Bunlardan birincisi, geleneksel yapının direnci; ikincisi ise, ülke içinde ecnebi ve gayrimüslim sermayesiyle kurulan küçük ve orta ölçekli sınaî tesislerin imparatorluk içinde canlanmasıdır.

Geleneksel yapının direnci; loncaların çözülmesi ve batılı standartlarda yeterli teknolojik seviye ve sermaye birikimine ulaşamayışına rağmen, daha farklı bir biçimlenme ile birikimlerini bir sonraki nesle aktarmış ve kendi iç dinamikleri ile varlıklarını sürdürmeyi başarmıştı. Bunun en açık kanıtı, bölgede varlığı bilinen çok sayıdaki dokuma tezgâhının günden güne artarak bölge ve bölge dışı ihtiyaçların önemli bir bölümünü karşılamasıdır.

Avrupa mamulleri karşısında daha fazla direnemeyen lonca teşkilatının bıraktığı boşluğu dolduran ve ithal mallarla rekabete girişen ikinci dalga, gayrimüslim tebaa ile yabancı sermayenin bölgede yaptığı yatırımlardır. Batılı mamullerin iç piyasa üzerinde hâkimiyet kurma isteklerine karşı koyma diye nitelendirilebilecek bu ikinci tepkinin yöntemi, birinciden farklı olmuştur. Bu tepkinin izlediği yöntemi, bir anlamda, geleneksel değil modern olarak tavsif etmek mümkündür. Burada özellikle Rum sermayesi üzerinde durmak gerekir. Bölgede 1850 ile 1910 yılları arasında sadece Rum sermayesinin irili ufaklı çeşitli büyüklükte 2.000 kadar sınaî tesis kurduğu biliniyor. Bunların büyük çoğunluğu, (1.508) 1880 ile 1910 yılları arasında kurulmuştu. Gerçekten de bir tahmine göre¹⁰¹, bölgede küçük ve orta ölçekli olduğu kadar, manüfaktür ve ev endüstrisini de içeren 5.308 sınaî tesisten 4.008'i Rumların denetiminde bulunuyordu (Exertzoglou, 1999: 96).

¹⁰¹ 1918 yılında Rum Milli Bankası tarafından yapılan tahmini sayımına göre, bölgedeki sanayi henüz, batılı standartlarda sermaye ve ölçek büyüklüğüne ulaşmamıştı. Bunlar daha çok küçük ve orta ölçekli sanayiler ile ev endüstrisi ve küçük manüfaktürden ibaretti. Sanayideki anonim şirket sayısı birkaç taneyi geçmiyordu. Vilayet genelinde yarısı İzmir'de kendi kendine çalışan 37.185 işçi vardı. Bunların 29.000'i Rumların ellerinde bulunan sanayilerde çalışıyorlardı. Bkz. Exertzoglou (1999: 96)

El dokumacılığının yaygın olduğu yerlerde azınlık nüfusun yerli ahaliye göre daha az bulunması, ilgili sektörde kimlerin etkili kimlerin etkisiz olduğunu açıkça ortaya koymuş bulunuyor. Günümüzde de etkinliğini sürdüren Denizli dokumaları, muhtemelen bu geleneğin bir devamı olmalıdır.

Küçük ve Orta Ölçekli Endüstri ile Ticari ve Finansal Gelişmeler

Tanzimat sonrası yapılan düzenlemeler ve ülkenin dünya pazarlarına açılması; geleneksel üretim biçimleri, özellikle lonca teşkilatının olumsuz yönde etkilenmesine sebep olurken, çoğu yabancı sermaye tarafından kurulan yeni sınaî ve ticari birtakım firmanın da faaliyete geçmesine zemin hazırlamıştı. Bunda özellikle Rum sermayesinin etkili olduğu anlaşılıyor¹⁰². İzmir'de toplam sayıları yirmi dokuzu bulan ve çoğunun buhar gücüyle çalıştığını bildiğimiz un, demir, kereste, buz, ispirto ve meşrubat fabrikasının tamamı ecnebi ve gayrimüslim tebaaya ait sermayenin elindeydi (Aydın VS, 1313: 144-145). İzmir dışında toplam sayısı elli altıya ulaşan muhtelif büyüklükteki fabrika sahiplerine bakıldığında, azınlık ve yabancı sermayesinin etkisi burada da görülüyor. Bergama'da Hacı Hüseyin Ağanın günlük kapasitesi 600 kantar olan pamuk fabrikası, Tire'de âtul vaziyette bulunan Hacı Ali Paşanın zeytin tağsirhanesi, Manisa'da İzmirli Uşâkizâde Sadık Beyin pamuk fabrikası, Denizli'de Mustafa Efendi, Hacı Sadık ve vereseleri ile İzzetli Ali Paşaya ait un fabrikaları dışındaki bütün fabrikalar yabancılara aitti. Bu fabrikalardan on yedisi pamuk, on dokuzu un, sekiz tanesi hem pamuk hem un, ikisi zeytinyağı, dördü meyan balı, biri içki, ikisi kereste diğer üçü ise pamuk, un ve zeytinyağı üretimini müşterek olarak yapan fabrikalardı¹⁰³. Bölgedeki fabrikaların büyük bölümü, yukarıda da belirtildiği gibi buğday ve pamuğun işlenmesi işini yapabilecek donanıma sahipti (Kurmuş, 1974: 135 vd.).

Ucuz İngiliz ithal mallarının rekabetine rağmen, Manisa ve Ege adaları gibi geleneksel tekstil mamullerinin merkezi olan yerlerde pamuk ve yün ipliği üreten fabrikalar, yirminci yüzyılın başlarında sayıca artmaya devam

¹⁰² Osmanlı sanayi istatistiklerinde, özellikle bölgeyle ilgili Rum payı hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. Ökçün, (1984: gıda endüstrisi, 47-48, 58, 61, 68, 72, 74; çimento endüstrisi, 84, 87, 91; ağaç kutu imalatı, 115, 117; deri endüstrisi, 101; dokuma endüstrisi, 129, 135, 148; kırtasiye sanayi, 158; matbaacılık, 161-162; yağ sanayii, 172; palamut özü imalatı 178; madeni eşya üretimi 183-184.)

¹⁰³ Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Aydın VS (1307: 758-762); Cuinet (2001: 64 vd.)

etmişti. Rumlar özellikle bu sektördeki mahalli dokuma endüstrisinin merkezlerinde hâkim duruma geldiler. Yunan ve Osmanlı Rumlarına ait bu fabrikalar, aynı zamanda şehirdeki diğer faaliyetlerini de devam ettiriyorlardı. Rumların artan rekabetine rağmen batılı sermaye, özellikle bu sektörde, etkinliğini devam ettirmeyi başarmıştır. Bölgede İngilizlerin ülkelerinden getirdikleri iplikleri boyamaya yönelik faaliyet gösteren işyerleri de vardı. İplik eğirme fabrikasının başı olan Belgian Compagnie Industrielle de Filature et de Tissage du Levant, bölgenin toplam iplik talebinin üçte ikisini tek başına karşılayabiliyordu (Syrett, 1999: 32).

Kırtasiye ve matbaacılık sektöründe de yabancı ve azınlık sermayesinin belirleyici olduğu söylenebilir. İzmir merkezde faaliyet gösteren matbaaların büyük çoğunluğu azınlık ve yabancı sermayesinin denetimindeydi. Sadece Vilayet Matbaası ile İbrahim Refik Bey'e ait matbaalar, Türkçe'den başka baskı ve yayım yapmazken, diğer matbaaların tamamı (buna Türklerin işlettiği matbaalar da dâhildir) ya her lisanda, ya da belli bir lisanda baskı ve yayım yapmayı tercih etmişlerdi. Matbaalarda baskıya verilen gazete ve broşürler Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, İbranice, Rumca ve Ermenice olarak çeşitli dillerde baskı yapıyordu. Toplam sayısı otuz dokuzu bulan matbaalardan on beşinin sahibi Rum, altısının Türk, geriye kalanlarının sahipleri ise Ermenilerle ecnebi tâbiyetine mensup diğer milletlere aitti (Aydın VS, 1326: 209-212).

Gıda, dokuma, demir, kereste vb. sektörlerde olduğu gibi, finans sektörüne de yabancı ve azınlık sermayesi hâkim olmuştu. İzmir'de tamamını azınlık ve yabancıların oluşturduğu otuz dokuz banker bulunuyordu. Bank-i Osmanî, Fransız Kredi Lione, Karaman Mayıntı ve Şürekası, Penâyet Aleksandro, Enağınustupilo ve Şürekası, Antonupilo ve Şürekası, Lionida Arslanoğlu, Con M. Boskoviç, Dimostini Kalenderoğlu, Yani Kareli, Harikopilo, M. Kumyanus, Kotroni, Nikola Fiyorenti, Serkes Kasparyan, Harudyan Gülbenkian, Karamir Kardeşler, Yorkiyadi Kardeşler, Hristos İgunumus, Edmon Girer ve Şürekası, Marko Polos ve Ortakları, Aleksandraki Biladerler, Yusuf Oğlu Hira Lambu Efendi şeklinde uzayıp giden isim listesinde bir tane Türk yoktu. Çoğunu Rumların¹⁰⁴ oluşturduğu bankerler

¹⁰⁴ Rumların finans sektöründeki yükselişleri önce İstanbul'la sınırlıyken, zaman içinde imparatorluğun diğer bölgelerinde ve özellikle İzmir'de etkinliklerini arturdular. Rumların Selnik'te dokuz bankacılık evi bulunurken, bu sayı İzmir'de on altı, Adana'da üç ve Trabzon'da dörttü. Bkz. Exertoglou (1999: 102).

arasında, Ermeni sermayesi de önemli bir konuma sahipti (Aydın VS, 1313:165-166). İzmir, erken dönemlerden itibaren sigortacılık gibi finansal faaliyetlerin de merkeziydi. 1880'li yıllarda İzmir'de, sadece İngilizlere ait, dokuzu gemi ve emtia, on dördü bina ve ev eşyasına yönelik olmak üzere toplam 23 sigorta kumpanyası bulunuyordu. Bina ve ev eşyasına yönelik hizmet veren İngiliz kumpanyalarından ikisi, aynı zamanda hayat sigortası da yapıyordu. Geriye kalan sigorta kumpanyalarını ise İsveç, Fransız, Alman ve Rumlar işletiyordu (Aydın VS, 1303: 74-75; 1312: 187).

Uluslararası ticaret yapan orta ve büyük ölçekli ticari sermaye de gayrimüslimlerin elindeydi. Sahipleri arasında sadece iki tane Müslüman tüccar bulunan İzmir'deki ticaret evlerinin tamamı gayrimüslim tüccarların elindeydi (Aydın VS, 1313: 166-167). Burada özellikle Rum ve Ermeni tüccar ve araçların etkisini belirtmek gerekir. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar sadece İngiliz tüccarların bölgedeki işbirlikçileri konumunda bulunan Rum ve Ermeni araçlar, bu tarihlerden itibaren kendi bağımsız şirketlerini de kurmaya başlamışlardı. İngiliz tüccarlardan kendi çıkarları oranında bağımsız olmaya yönelik bu gelişmelerin yanı sıra, işbirlikçi gayrimüslim tebaa İngilizlerle olan ilişkilerini devam ettirmiştir. Böylece Batı Anadolu'nun her köşesinde hem kendi, hem de İngilizler hesabına iş yapan Rum ve Ermeni ticaret evleri mantar gibi gelişmeye başladı. 1893 yılında sadece Aydın'da hem kendi hem de İngilizler hesabına iş yapan otuz dört Rum ve Ermeni tüccar bulunuyordu. Bu tüccarların sayısı Tire'de on iki, Nazilli'de dokuz, Ödemiş'te beş, Söke'de dört ve İzmir'de doksan yediye ulaşmıştı (Kurmuş, 193). Ticaret üzerindeki belirleyici etki sadece Rumlarla sınırlı değildi. Ermeni cemaati de bu alanda giderek etkinliğini artırdı (Augustinos, 1997:171-172). On dokuzuncu yüzyılın sonlarıyla yirminci yüzyılın başlarında, Osmanlı ve Batı arasında yapılan İzmir'in uluslar arası ticaretinin % 40 ila 50'sini Rum tüccarlar kontrolleri altına almışlardı. Rumlar benzer yüzdeye üretiminde uzmanlaştıkları incir, kuru üzüm ve zeytin gibi alanlarda da ulaştılar. Bu cemaat aynı şekilde tekstil, şarap ve likör ticaretinde de üstün duruma geldi. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, Avrupa'dan getirilen tekstil mallarının hem ithalatçıları hem de İzmir ve Anadolu'daki genel dağıtıcıları olarak, bu sektördeki liderliği de ellerine geçirdiler. Bu alanlarda Ermeni ve İngilizlerle güçlü bir rekabete giren Rum sermayesi, 1905'te şehirdeki tüm şarap ve likör dükkânlarının üçte ikisinden fazlasına sahip olmakla kalmadı, aynı dönemde şarap ve likör imalathanelerini de denetimi altına aldı (Syrett, 1999: 19).

Sonuç

İmparatorluğun en uzun yüzyılı olduğunda hiç şüphe olmayan bir dönemin belli bir bölümünü kapsayan bu çalışma, uzun olduğu kadar da çetrefilli bir diğer konusunu, gayrimüslim ve ecnebi sermayenin ilgili dönemde Batı Anadolu'daki etkinliklerini mercek altına almaya çalıştı. Daha önce yaptığımız başka bir çalışmada, Türk bağımsızlık savaşının hemen sonrasında ecnebi ve gayrimüslim sermayesinin bölgedeki etkinliğinin çok yakın geçmişiyle kıyaslanamayacak biçimde azaldığı sonucuna varmıştık. Oysa bu çalışmanın ulaştığı sonuçlardan açıkça görüldüğü üzere, bölgedeki gayrimüslim ve ecnebi sermayesi, özellikle geleneksel olmayan biçim ve içerikteki alanlarda, bölgenin asli unsurlarını bütünüyle dışarıda bırakacak bir etki ve büyüklüğe ulaşmıştı. Gayrimüslim tebaaya ait sermaye, özellikle Rum ve Ermeni cemaatinin denetiminde bütün bölgeye yayılmıştı. Yahudi cemaatinin etkisi ise, ötekilere oranla göreceli olarak daha azdı.

Tanzimat sonrası girilen modernleşme arayışları ve bunu izleyen bir dizi karar ve dünya kapitalizminin etkisiyle birlikte, geleneksel üretim kalıplarının, özellikle lonca teşkilatının çözülmesi; ecnebi ve gayrimüslim tebaaya ait sermayenin sadece modern sanayi üretimindeki etkisini artırmakla kalmadı, tarımsal üretim mekanizmasında da katma değeri ve verimliliği yüksek alanlara yönelmesine imkân sağladı. Bu haliyle bakıldığında hem tarımsal hem de endüstriyel alanda küçük ve orta ölçekli, ara sıra da büyük ölçekli modern işletmelerin hemen tamamında ecnebi ve gayrimüslim tebaaya ait sermayenin kontrolü ele geçirdiği rahatlıkla ifade edilebilir.

İmalat sektöründe olduğu gibi, tarımsal üretimde de geleneksel yöntemlerle üretim yaptığı görülen Müslüman ahalinin, zaten yeterli olmayan tarımsal üretim gelirlerini, bütünüyle yabancı mamullere sarf ettiğini söylemek abartılı olabilir. Müslüman ahalinin büyük çoğunluğu gerek tarımsal üretimde, gerekse bazı imalat dalları ve özellikle tekstil sektöründe geçimlik ev ekonomisinde uzmanlaşmış bulunuyordu. Katma değeri yüksek alanlardaki tarımsal üretimde kontrolü ecnebi ve özellikle Rum azınlıklara kaptıran Müslüman ahali, pazara yönelik tarımsal üretimde de tefecilerin denetimine girmişti¹⁰⁵. Dolayısıyla bölge halkının birincil mallarda uzmanlaşarak, gelirlerinin önemli bir kısmını Batı'nın tekstil mamullerine har-

¹⁰⁵ Artı-ürünün köylünün elinden alınmasındaki önemli mekanizmalardan birinin de verilen borç karşılığı yapılan ön alımlar olduğunu belirten Tekeli ve İlkin, tarım kesiminin piyasa için ihtisaslaşmış üretime geçişinin, beraberinde kredi talebini doğurduğuna işaret ederek bu krediyi verecek kurumların örgütlenmemiş olması sebebiyle, ticaret kesimine, üreticiye gelecekteki ürünü karşılığı kredi vererek, bu malların ucuza alınmasına imkân sağladığını zikretmektedirler. Bkz. Tekeli-İlkin (1980: 359).

cadığı iddiası askıda kalıyor. Kaldı ki, ilgili dönemde pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil üretimindeki geleneksel el üretim biçimlerinin gerileme değil, ilerleme kaydettiği görülüyor. Bölgeye giren ithal malı tekstil ürünleriyle el tezgâhlarında üretilen mamullerin karşılaştırmalı bir analizi yapıldığında görülen durum da sonucu değiştirmiyor.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu ve kolonyal bir dönem yaşamadıkları halde sanayileşmelerini tamamlayamayan ülkelerin, neden bu süreci başarıyla sonuca ulaştıramadıkları sorusu, işte tam da bu bağlamda önem kazanıyor. İlgili dönem ve sonrasında ülkede giderek etkinliklerini artıran Rum ve Ermeni burjuvazisi, sadece pazar mantığının taşıyıcı ve dönüştürücüleri olarak değil, aynı zamanda merkezi bürokrasiyi endişelendirecek boyutta emperyalizmin içerideki destekçileri olarak da görülüyorlardı (Keyder, 1993: 92-93). Daha sonra ortaya çıkan gelişmeler, bu tür endişeleri haklı çıkarmıştır. "Savaş başladığında reformcu bürokrasi, hem emperyalist baskıdan kaçabilmek için azınlıkları nötralize etmek, hem de dış baskıların içerideki desteği olma tehlikesi taşımayan yeni bir ayrıcalıklı gurup bulma ihtiyacıyla aynı anda karşılaştı. Bunların Rum ve Ermenilerden olması beklenemezdi. Bu tanıma Müslüman Türk tüccarlarla Yahudi işadamları uyabilirdi." Savaş sonrasında Rum ve Ermeni azınlıkların ülke dışına çıkarılması, sadece sosyal ve siyasi sonuçlar doğurmadı; daha da önemlisi, bunun ekonomik sonuçlarıydı. Savaş öncesinde bütün bir bölgede fabrika sahibi sadece dört Türk bulunurken, savaş sonrasında bu tablonun tamamen değiştiği görülüyor¹⁰⁶.

Yeni durumun bir tek anlamı vardı. Türkiye'nin Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar ekonomik alanda özel sektör eliyle kazandığı bütün birikimleri, berhava olmuştu. O güne değin, yabancı sermaye ile bazen el ele bazen de karşı karşıya işbirliği ve mücadele eden bu gruplar, bölgede üretilen artı değerlerin çok önemli bir kısmına el koyarak, hiç de azımsanamayacak bir sermaye birikimine ulaşmışlardı. Bölge halkı ise, aynı gruplarla onların işbirliği halinde oldukları yabancı sermaye tarafından yarı proleter üreticiler haline getirilmişti. Yeni dönemle birlikte ülke dışına çıkmak zorunda kalan Rum ve Ermeni burjuvazinin yerini, bundan böyle yerli burjuvazi alacaktır.

¹⁰⁶ İzmir ve kazalarında "sanayi faaliyeti" olarak verilen istatistiklerde bu durum açıkça görülebilir. Borsadaki simsarlarla ilgili olarak verilen bilgiler de yeni durumu gözler önüne seriyor. Toplam sayısı otuz altı bulan simsarların yirmi dördü Türk, ikisi Arap, biri Fransız ve dokuzu da Yahudi'dir. Bkz. *İstatistik* (1339:152, 232-238).

KAYNAKÇA

Belgeler

- Aydın Vilayet Salnâmeleri*; 1296 (ss.142), 1297 (ss.152), 1298 (ss.178), 1299 (ss.212), 1300 (ss. 232), 1301 (ss.268), 1302 (ss.297), 1306 (ss.219), 1307 (ss.872), 1311 (ss.434), 1312 (ss.611), 1313 (ss.550), 1317 (ss. 490), 1319 (ss.426), 1320 (ss.433), 1321 (ss.420), 1323 (ss.404), 1326 (ss.776).
- İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 1 Kanûn-u Sâni 1316-31 Kânun-u Evvel 1317, 1 Kanûn-u Sâni 1319- 31 Kanûn-u Evvel 1320.
- İzmir Ticaret Odası İstatistikleri*(1901).
- Ahenk*, 21 Zilkâde 1327 Perşembe.
- Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Efendi Hazretlerinin Bâb-ı Ali'ye Takdim Olunan ve Teferruatı Mecmuasıdır*, Matba-ı Amire, İstanbul 1879.
- Osmanlı Ticaret ve Sanayi Gazetesi*, (1326) 25 Mart No: 26, 29 Nisan No:20, 10 Mayıs No: 31.
- Türkiye 1337 Sanayi Faaliyeti* (İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi).
- İktisad İstatistikî* (1339), İzmir.

Kitap ve Makaleler

- Augustinos, Gerasimos, (1997) *Küçük Asya Rumları*, (çev.), Devrim Evcı, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Baykara, Tuncer, (1969) "XIX Yüzyılda Anadolu'nun İktisaden Çöküşü ve Bugüne Etkileri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* S. 25, ss. 64-72.
- Charles, Texier, (2002) *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev.) Ali Suat, Ankara.
- Cuinet, Vital, (2001) *La Turquie D'Asie (V) Le Vilayet de Smyrne et le Mu-tessariflik de Bigha*, Les Editions Isis İstanbul.
- Duran, Bünyamin (1992) "The Ottoman Agriculture (1880-1917)", *[COLLECTION TURCICA Vol. VII], Histoire Economique et Social de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)* içinde (Actes du Sixieme Congress International Tenu a Aix-en-Provence du 1'er au 4 Juil-let 1992), Paris 1995'ten ayrıbasım, ss. 165-176.
- Duran, Bünyamin, (1987) *Osmanlı Devletinin Tarım Politikası ve Bu Politi-kanın Tarımsal Gelişmeye Etkisi, Aydın Vilayeti Örneği (1870-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

- Duran, Faik Sabri, (1331) *Osmanlı Coğrafyası İktisadisi*, Dersaadet.
- Dursun, M. Kâmil, *İzmir Hatıraları*, (haz.) Ümit Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Eldem, Vedat, (1994) *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yaynevi VII. Dizi-Sa.96, Ankara.
- Ergenç, Özer, (1986) "Salnâmelerde İzmir", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı (İzmir 21-23 Kasım 1985)*, İzmir. ss.141-152.
- Exertzoglou, Haris, (1999) "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", Gondikas, D. ve Issawi, C. (der.), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalizm: Politics, Economy, and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey. ss. 89-114.
- Genç, Mehmet, (2000) *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Güran, Tevfik, (1998) *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınevi, İstanbul.
- Gürsoy, Melih, (1993) *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, Yaylacılık Matbaası.
- Issawi, Charles, (1999) "Introdition", Gondikas, D. ve Issawi, C. (der.), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalizm: Politics, Economy, and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey. ss. 1-16
- Issawi, Charles, (1966) *The Economic History Of The Middle East 1800-1914*, Press Chicago.
- İnalçık, Halil, (1996) "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul. ss.259-317.
- İnan, Huricihan, (1983) "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim* 23, ss. 9-39.
- Kasaba, Reşat, (1993) *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, (çev.) Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul.
- Kaynak, Muhteşem, (1986) "Osmanlı Devletinde Ulaştırma Sistemi ve Demiryolları", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı, (İzmir 21-23 Kasım, 1985)*, İzmir. ss.28-47.
- Keyder, Çağlar, (1993) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Kıray, Emine, (1993) *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kıray, Mübeccel Belik, (1972) *Örgütlemeyen Kent İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları. A-1, Ankara.
- Kurmuş, Orhan, (1974) *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2000), "İzmir Dış Ticaret İstatistiklerine Göre XX. Yüzyıl Başlarında İzmir Ticareti-(Ek:7 tablo + 7 şekil ile)", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını-Kent Kitaplığı Dizisi:1, İzmir. ss. 313-336.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2000), "İzmir Rahum İnşaatı ve İmtiyazı", *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını-Kent Kitaplığı Dizisi:1, İzmir. ss. 201-247.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2000), "Osmanlı Dış Ticaretini Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü-(Ek: 6 Tablo + 6 şekil ile)", Kütükoğlu, Mübahat S. (2000), ss. 285-312.
- Nahum, Henri, (2000) *İzmir Yahudileri* (çev), Seval Vali, Estreya, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber, (2000) "Son Devirde Osmanlı Musevileri", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ankara. ss.299-311.
- Ortaylı, İlber, (1985) *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul.
- Owen, Roger, (1988) "1840-1914 Döneminde Lübnan'da İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Toplumlarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim (23 Güz)*, ss. 55-74.
- Ökçün, Gündüz, (1984) *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, Hil Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Adil Adnan, "Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri ile Rumeli'den İzmir'e Yapılan Göçler", *Tarih ve Toplum Ekim 1998 S. 178*. Ankara. ss.54-62.
- Pamuk, Şevket (1978) "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı", *O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi; 1978 Özel Sayısı*, Ankara. ss. 131-162.
- Pamuk, Şevket, (1984) *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları/9, Ankara.

- Pamuk, Şevket, (1988) *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Parvus, (1328) "Köylüler ve Devlet", *Türk Yürdü I/6*, İstanbul. ss. 83-86.
- Quataert, Donald, (1999) *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (çev.) Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sarc, Ömer Celâl, (1940) "Tanzimat ve Sanayimiz" *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul. ss.423-440.
- Sonyel, Salâhi R., (1994) "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara. ss.339-351.
- Sotiruyu, Dido, (tarihsiz) *Benden Selam Söyle Anadoluya*, Alan Yayıncılık, (çev.) Atilla Tokatlı, İstanbul.
- Syrett, Elena Frangakis, (1999) "The Economic Activities of The Greek Community of İzmir in The Second Half of The Nineteenth and Early Twentieth Centuries", Gondikas, D. ve Issawi, C. (der), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalizm: Politics, Economy, and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey. ss. 17-44.
- Tabakoğlu, Ahmet, (1994) "Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı", Özel, Mustafa (der.) *İktisat ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, 29-53
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (1971) "İttihat Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Okyar, Osman-İnalçık, Halil (der.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Hacettepe University, Ankara July 11-13, 1977*, Meteksan Limited Şirketi, Ankara. ss.351-382.
- Tökin, İsmail Hüsrev, (1990), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ubcini, M. A. (tarihsiz) *Türkiye 1850 Maliye-Ordu-Millet*, (çev.) Karaağaçlı, Cemal, Tercüman 1001 Temel Eser/63.
- Ülker, Necmi, (1990) "Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayeti" V. *Milletler arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, (21-25 Ağustos İstanbul 1989)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları/XXVI, Ankara.
- Yerasimos, Stafenos, (1987) *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, (çev.) Kuzu, Babur, Belge Yayınları/49, İstanbul.
- Yücekök, Ahmet, (1986) "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *AÜSBFD XXIII/1*, ss. 381-411.

EKLER

(Tablo 1)

1891 Yılında Vilayet Genelindeki Sancak ve Kazalardan Toplanan Yıllık Aşar Gelirleri

VİLAYET GENELİNDE TOPLANAN A'ŞAR VERGİLERİ						
İZMİR SANCAĞI						
İzmir	Bergamacı	Ödemiş	Tire	Urla	Çeşme	TOPLAM
3.838.173	2.992.013	1.502.548	1.339786	2.075.246	1.416.000	13.163.766
% 9,29	% 7,24	% 3,63	% 3,24	% 5,024	% 3,42	
Menemen	Bayındır	Kuşadası	Foçateyn	Seferihisar.	TOPLAM	
1.330.635	1.049.495	499.456	556.145	386.984	3.822.715	
% 3,22	% 2,54	% 1,20	% 1,34	% 0,93	% 41,127	
İzmir Sancağının Genel Toplamı				16.986.481		
SARUHAN SANCAĞI						
Manisa	Kasaba	Salihli	Alaşehir	Kula	Eşme	TOPLAM
3.108.963	797.766	694.173	701.515	508.117	522.693	6.333.227
% 7,52	% 1,93	% 1,68	% 1,69	% 1,23	% 1,26	
Gördes	Demirci	Akhisar	Kırkağaç	Soma	TOPLAM	
705.497	721.864	675.162	523.443	528.908	3.154.856	
% 1,70	% 1,74	% 1,63	% 1,26	% 1,28	% 22,972	
Saruhan Sancağının Genel Toplamı				9.488.083		
AYDIN SANCAĞI						
Aydın	Nazilli	Bozdoğan.	Çine	Söke	TOPLAM	
2.735.095	2.698.399	866.585	693.935	1.165.705	8.159.719	
% 6,62	% 6,53	% 2,09	% 1,68	% 2,82	% 19,756	
MENTEŞE SANCAĞI						
Muğla	Milas	Köyceğiz	Fethiye	Bodrum	Marmaris	TOPLAM
553.417	724.580	346.864	748.644	339.726	228.620	2.941.851
% 1,33	% 1,75	% 0,83	% 1,81	% 0,82	% 0,55	% 7,122
DENİZLİ SANCAĞI						
Denizli	Tavas	Buldan	Saray	Çal	Karaağaç	TOPLAM
391.451	967.877	414.303	299.970	589.043	1.061.920	3.725.138
% 0,94	% 2,34	% 1	% 0,72	% 1,42	% 2,57	% 9,019
VİLAYETİN GENEL TOPLAMI				41.302.272		

(Aydın VS. 1307-1308)

(Tablo 2)
1890'lı Yıllar İtibarıyla Vilayet Genelindeki Kazaların Yıllık Ağnam
Rüsumuyla, Bunların Nüfus ve Vilayet Geneline Oranları

İZMİR SANCAĞI						
İzmir	Bergama	Ödemiş	Tire	Urla	Çeşme	
687.343	702.661	530.937	251.865	132.156	137.353	Ağnam
% 5,59	% 5,71	% 4,31	% 2	% 1,07	% 1,11	Yüzdesi
224.245	107.982	90.676	33.657	27.606	45.397	Nüfus
% 15,9	% 7,66	% 6,43	% 2,38	% 1,96	% 3,22	Yüzdesi
Menemen	Bayındır	Kuşadası	Focateyn	Seferihisar.		
285.273	122884	200.830	70.146	159.128		Ağnam
% 2,32	% 0,99	% 1,63	% 0,57	% 1,29		Yüzdesi
19.287	21.256	19.764	20.514	7.633		Nüfus
% 1,36	% 1,5	% 1,4	% 1,45	% 0,54		Yüzdesi
SARUHAN SANCAĞI						
Manisa	Kasaba	Salihli	Alaşehir	Kula	Eşme	
540.722	134.077	462.684	385.549	626.003	514.768	Ağnam
% 4,39	% 1,09	% 3,76	% 3,13	% 5,09	% 4,18	Yüzdesi
143.558	33.653	25.039	35.870	34.125	26.510	Nüfus
% 10,1	% 2,38	% 1,77	% 2,54	% 2,42	% 1,88	Yüzdesi
Gördes	Demirci	Akhisar	Kırkağaç	Soma		
314.860	408.637	274.134	66.982	115.254		Ağnam
% 2,56	% 3,32	% 2,22	% 0,54	% 0,93		Yüzdesi
40.995	41.587	42.693	26.617	21.842		Nüfus
% 2,91	% 2,95	% 3,03	% 1,88	% 1,55		Yüzdesi
AYDIN SANCAĞI						
Aydın	Nazilli	Bozdoğan.	Çine	Söke		
353.952	402.003	255.505	235.908	411.239		Ağnam
% 2,87	% 3,26	% 2,07	% 1,91	% 3,34		Yüzdesi
104.199	94.271	45.221	34.425	37.377		Nüfus
% 7,39	% 6,69	% 3,21	% 2,44	% 2,65		Yüzdesi
MENTEŞE SANCAĞI						
Muğla	Milas	Köyceğiz	Fethiye	Bodrum	Marmaris	
404.472	332.732	309.244	420.480	113.396	140.084	Ağnam
% 3,29	% 2,70	% 2,51	% 3,42	% 0,92	% 1,13	Yüzdesi
71.570	28.830	21.348	31.111	13.884	17.801	Nüfus
% 5,08	% 2,04	% 1,51	% 2,20	% 0,98	% 1,26	Yüzdesi
DENİZLİ SANCAĞI						
Denizli	Tavas	Buldan	Saray	Çal	Karaağaç	
337.782	464.640	261.646	102.676	213.754	396.982	Ağnam
% 2,74	% 3,77	% 2,12	% 0,83	% 1,73	% 3,22	Yüzdesi
45.526	52.925	39.387	25.623	56.822	47.811	Nüfus
% 3,23	% 3,75	% 2,79	% 1,81	% 4,034	% 3,39	Yüzdesi

(Tablodaki yüzde oranları, ilgili kazanın vilayet genelindeki oranlarını gösterir.)
(Kaynak; Aydın VS, 1307-1308)

(Tablo 3)

1901-1904 Yılları Arasında Aydın Demiryolu Hattının İzmir Limanına
Getirip-Götürdüğü Bazı Emtia; Kg. olarak

I KANUN-U SANİ 1316-31 KANUN-U EVVEL 1317 (1901)			I KANUN-U SANİ 1319-31 KANUN-U EVVEL 1320 (1904)		
Emtia	Giden	Gelen	Emtia	Giden	Gelen
Arpa	6.948	64.327.641	Arpa	11.566	56.989.725
Buğday	26.560	31.039.615	Buğday	5.300	29.020.857
Baklagiller	220.346	6.758.537	Baklagiller	167.092	8.178.035
Un	329.253	677.639	Un	426.497	1.556.000
Pamuk çekirdeği	1.730	5.878.011	Pamuk çekirdeği	41.093	6.546.719
Pamuk	1.515	5.101.175	Pamuk	1.106	6.092.651
Afyon-Susam	18.250	9.404.293	Afyon-Susam	7.570	4.112.717
İncir	-	15.167.176	İncir	-	19.362.450
Üzüm	325.163	9.957.234	Üzüm	90.964	12.427.938
Zeytinyağı	839	5.900.673	Zeytinyağı	-	1.806.586
Tütün	811.054	1.204.548	Tütün	733.423	1.864.774
Meyan-kökü	-	8.262.216	Meyan-kökü	-	13.052.009
Palamut	-	11.393.342	Palamut	-	15.817.479
Manifatura ve iplik	3.300.930	210.809	Manifatura ve iplik	2.981.212	725.376
Kahve, şeker, pirinç	6.088.556	-	Kahve, şeker, pirinç	6.186.343	-
Tuz	4.604.071	-	Tuz	4.691.149	-
Krom madeni	-	1.016.394	Krom madeni	-	592.305
Zımpara madeni	-	20.219.993	Zımpara madeni	-	13.894.459
Çeşitli Maden	443.156	493.920	Çeşitli Maden	975.780	203.696
Makine-edevat	279.511	58.489	Makine-edevat	425.038	36.271

(Yukarıdaki Tablo İzmir Ticaret ve Sanayi Odası verilerine istinaden hazırlanmıştır.)

(Tablo 4)

BİRİM	İNGİLTERE, AVUSTURYA-MACARİSTAN, İTALYA, FRANSA, HOLLANDA VE ALMANYA'NIN İZMİR LİMANINA YAPTIKLARI TOPLAM TEKSTİL İHRACATI									
	Pamuk	Yün	İplik(*)	İpek	Keten	Kazmir	Aba ve Şayk	Kanaviçe	Mişmiğ	Çuka
Kg.	484.210	4.180	410.062	192.955	4.469	127.160	0	49.341	398	0
m.	7.118.577	287.677	173.363	22.493	37.218	0	22.808	7.774	2.188	60.069
Top	309.179	2.490	76.675	449	244	0	0	0	696	0
B.	İngiltere'nin İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	469.329	1.882	313.406	0	78	0	0	17.076	167	0
M	5.878.554	153.800	148.638	5.687	19.600	59.922	20.397	0	957	9.824
Top	127.941	147	24.770	34	59	0	0	0	505	0
B	Avusturya-Macaristan'ın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	2.792	273	28.017	215	227	15.728	2.411	172	0	0
M	120.638	38.422	2.040	36.813	12.189	0	0	1.171	0	50.270
Top	93.436	890	27.768	5.637	0	0	0	0	162	0
B	İtalya'nın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	450	1.275	51.651	0	4.126	4.735	0	30.810	231	0
M	747.867	0	0	21.682	1.375	0	0	0	1.231	0
Top	11.756	0	7.191	1.459	0	0	0	0	0	0
B	Fransa'nın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	3.293	634	1.785	234	38	44.059	0	1.283	0	0
M	322.751	87.553	249	128.069	1.008	0	0	6.603	0	0
Top	37.845	75	2.836	15.037	185	0	0	0	9	0
B	Hollanda'nın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	33	0	4.221	0	0	0	0	0	0	0
M	5.496	980	19.119	0	0	731	0	0	0	0
Top	7.551	0	0	0	0	0	0	0	20	0
B	Almanya'nın İzmir Limanına Yaptığı Toplam Tekstil İhracatı									
Kg	8.376	116	6.644	0	0	0	0	0	0	0
M	43.271	605	3.317	704	3.046	17.713	0	0	0	0
Top	30.650	1.378	14.111	326	0	0	0	0	0	0

(*İplik kolonlarında ikinci sıra birim olarak düzine, üçüncü sıra kutu'dur.

(İstatistik: 1901.)

(Tablo 5)
Yüzyılın Başında Vilayet Genelinde Nüfusun Kazalara Göre Köy ve Şehir Merkezlerindeki Etnik Dağılımı

İZMİR SANCAĞI												
	İzmir	Bergama	Foça (*)	Menemen	Çeşme	Seferihisar	Kuşadası	Tire	Bayındır	Ödemiş	Urla	Toplam
Kasaba	90.979	17.139	2.240	3.047	2.135	7.788	3.926	13.293	5.910	7.264	2.553	(T) 156.274
Köyler	?	45.584	1.381	13.142	4.395	1.962	5.479	19.668	15.156	59.514	5.210	(T) 201.035
Kasaba	72.520	3.585	7.584	3.810	10.942	1.870	3.211	2.679	3.479	2.421	14.516	(R) 126.617
Köyler	?	5.812	5.751	2.476	25.004	930	4.120	0	0	4.499	2.718	(R) 51.310
Kasaba	7.205	281	23	109	0	9	96	0	285	1.140	17	(ER) 9.148
Köyler	?	225	0	0	0	0	0	0	0	5	0	(ER) 230
Kasaba	21.149	495	62	271	161	0	158	1.283	51	0	354	(Y) 23.984
Köyler	?	0	39	0	161	0	0	0	51	0	0	(Y) 251
Kasaba	51.520	74	12	63	0	0	124	0	0	0	1.635	(EC) 53.428
Köyler	?	0	0	0	0	0	0	0	0	0	96	(EC) 0
Kasaba	2.772	2.551	459	0	54	280	175	120	0	0	459	(D) 6.870
Köyler	?	0	0	827	0	0	0	0	0	0	0	(D) 827
KÖY	?	42.437	7.180	16.545	27.264	2.062	9.771	19.668	15.276	54.328	7.524	209.235
ŞEHİR	246.145	23.590	10.380	7.300	13.292	9.947	7.691	17.375	9.725	10.830	19.534	375.809
KAZA	?	76.027	17.561	23.845	40.556	12.839	17.462	37.043	24.881	65.158	27.058	588.575
SARUHAN SANCAĞI												
	Manisa	Soma	Kırkağaç	Akhisar	Kasaba	Gördez	Demirci	Salihli	Kula	Alaşehir	Eşme	Toplam
Kasaba	25.535	2.989	7.895	6.404	10.250	15.108	7.112	1.760	8.634	6.680	770	(T) 93.137
Köyler	51.027	17.369	10.273	7.474	12.737	19.058	29.009	23.565	19.948	24.099		(T) 214.557
Kasaba	5.845	1.576	2.117	4.751	2.494	688	55	468	2.587	1.420	0	(R) 22.001
Köyler	12.391	0	1.227	610	412	0	0	394	575	1.545	0	(R) 17.154
Kasaba	2.527	0	899	382	437	0	1	45	0	18	0	(ER) 4.309
Köyler	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	0	(ER) 3
Kasaba	1.644	0	99	203	984	0	0	41	0	27	0	(Y) 2.998
Köyler	0	0	0	0	31	0	0	0	0	0	0	(Y) 31
Kasaba	0	0	99	0	12	0	0	0	0	0	0	(EC) 111
Köyler	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	(EC) 0
Kasaba	540	0	0	0	0	0	55	0	48	0	0	(D) 643
Köyler	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	(D) 0
KÖY	63.546	17.369	11.481	14.271	13.174	19.059	29.011	23.959	22.520	24.144	20.797	259.331
ŞEHİR	36.093	4.565	11.109	11.740	14.177	15.796	7.225	2.314	11.269	9.645	770	124.708
KAZA	99.657	21.934	22.590	25.911	27.351	34.855	36.236	26.273	33.744	33.789	21.567	384.039
AYDIN SANCAĞI												
	Aydın	Söke	Çine(*)	Bozdoğan	Karacasu	Nazilli	Toplam					
Kasaba	34.214	3.725	10.306	4.600	6.600	10.472	(T) 69.917					
Köyler	36.427	11.850	19.748	23.561	11.900	34.284	(T) 137.770					
Kasaba	5.018	3.119	693	0	179	2.000	(R) 11.009					
Köyler	1.896	8.880	0	0	21	480	(R) 11.277					
Kasaba	284	70	1	0	7	319	(ER) 681					
Köyler	0	8	0	0	0	0	(ER) 8					
Kasaba	2.090	0	0	0	0	198	(Y) 2.288					
Köyler	0	0	0	0	0	0	(Y) 0					

Kasaba	119	0	0	0	0	17	(EC) 136
Köyler	0	0	0	0	0	0	(EC)0
Kasaba	0	470	0	46	96	413	(D) 1.025
Köyler	0	0	0	0	42	300	(D) 342
KÖY	38.323	20.718	19.055	23.562	11.899	36.864	150.421
ŞEHİR	41.725	7.384	10.999	4.645	6.946	11.619	83.318
TOPLAM	80.048	28.102	30.054	28.207	18.845	48.483	233.739
DENİZLİ SANCAĞI							
	Denizli	Sarayköy	Çal	Tavas	Buldan	Karaağaç(*)	Toplam
Kasaba	11.813	7.460	3.577	7.574	12.592	1.271	(T) 44.287
Köyler	26.422	49.217	45.962	47.937	15.902	43.401	(T) 228.841
Kasaba	2.199	0	155	28	0	2	(R) 2.384
Köyler	0	0	0	00	0	0	(R) 0
Kasaba	639	0	0	0	0	0	(ER) 639
Köyler	0	0	0	0	0	0	(ER)0
Kasaba	28	0	0	0	0	0	(Y) 28
Köyler	0	0	0	0	0	0	(Y) 0
Kasaba	10	0	0	0	0	0	(EC) 10
Köyler	0	0	0	0	0	0	(EC) 0
Kasaba	0	0	99	0	193	0	(D) 292
Köyler	0	0	0	97	0	413	(D) 510
KÖY	26.432	49.217	45.962	48.034	15.902	43.807	229.354
ŞEHİR	14.689	7.460	3.831	7.602	12.785	1.273	47.640
TOPLAM	41.121	56.677	49.793	55.636	28.687	45.085	276.994
MENTEŞE SANCAĞI							
	Muğla	Bodrum	Milas	Marmaris	Köyceğiz	Mekri	Toplam
Kasaba	16.408	4.293	4.530	4.778	632	304	(T) 30.945
Köyler	31.029	8.484	20.039	9.991	17.983	26.258	(T) 113.784
Kasaba	877	2.693	1.381	600	0	581	(R) 6.132
Köyler	444	0	0	96	237	4.767	(R) 5.544
Kasaba	0	0	0	0	0	6	(ER) 6
Köyler	0	0	0	0	0	0	(ER) 0
Kasaba	0	103	452	0	0	7	(Y) 562
Köyler	0	0	0	0	54	0	(Y) 54
Kasaba	0	0	58	0	0	7	(EC) 65
Köyler	0	0	0	0	0	0	(EC)0
Kasaba	208	114	0	0	34	280	(D) 636
Köyler	0	0	0	0	0	0	(D) 0
KÖY	31.478	8.486	26.460	10.087	18.274	30.890	125.675
ŞEHİR	17.498	7.201	6.421	5.378	666	1.284	38.448
TOPLAM	48.971	15.687	32.881	15.465	18.940	32.174	164.123
NOT: (T):TÜRK, (R): RUM, (ER): ERMENİ, (Y): YAHUDİ, (EC): ECNEBİ, (D): DİĞERLERİ							

(Kaynak: 1319-1320 yıllarına ait vilayet salnameleri)

